

---

*Az arab hódítás Örményországban egy  
erdélyi történetíró szemszögéből*

---

jelige: gránátalma

2023. január 10

## Tartalomjegyzék

|                                                                                                  |        |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|
| Bevezetés.....                                                                                   | - 3 -  |
| Célkitűzések, módszerek .....                                                                    | - 3 -  |
| <i>Erfahrung</i> és <i>Erfahrungswandel</i> : Reinhart Koselleck-elmélete.....                   | - 7 -  |
| Az <i>Erfahrung</i> .....                                                                        | - 7 -  |
| <i>Erfahrungswandel</i> (Tapasztalati változás).....                                             | - 9 -  |
| A történelmi előzmények .....                                                                    | - 12 - |
| Egy világbirodalom születése: az arabok .....                                                    | - 12 - |
| Győzelem majd vereség: Bizánc története a 6-7. század fordulóján .....                           | - 14 - |
| Két birodalom között: Örményország a 6-7. század fordulóján.....                                 | - 16 - |
| Egy történet három szerzőtől; az arab hódítás tapasztalati változásai az örmény szerzőknél ..... | - 18 - |
| Historiográfiai adatok.....                                                                      | - 18 - |
| Sebēos.....                                                                                      | - 18 - |
| Lewond.....                                                                                      | - 19 - |
| Dondoni Vártán József .....                                                                      | - 20 - |
| Az elemzés .....                                                                                 | - 23 - |
| A művek összehasonlítása .....                                                                   | - 23 - |
| Tapasztalatok a szövegekben .....                                                                | - 29 - |
| <i>Erfahrungswandel</i> (tapasztalati változás) Dondoni szövegében .....                         | - 30 - |
| Összegzés .....                                                                                  | - 31 - |
| Bibliográfia.....                                                                                | - 33 - |
| Kiadatlan források .....                                                                         | - 33 - |
| Kiadott források:.....                                                                           | - 33 - |
| Szakirodalom:.....                                                                               | - 33 - |

## Bevezetés

### Célkitűzések, módszerek

„Das wahre Bild der Vergangenheit hust vorbei”<sup>1</sup>

Walter Benjamin

Ha történelmi eseményekre – pl.: államalapítás, – gondolunk, akkor mindannyiunknak emlékek szászai jutnak eszünkbe, amikből egy saját történetet tudunk magunk számára létrehozni. A történetírásban is ugyanez játszódik le. A történetírók összegyűjtik a különböző történesekhez tartozó eseményeket, így azok megőrződnek a jövő számára.<sup>2</sup>Jelen munka is ehhez a gondolatmenethez kapcsolódik. Dolgozatom célja, hogy az erdélyi örmény történetíró, Dondoni Vártán József munkájában fellelhető emlékeket elemezzem. Épp ezért a dolgozat célja kettős; egyrészt az erdélyi örmény szerző munkáját más örmény szerzők – név szerint Sebēos és Lewond<sup>3</sup> – munkájával összehasonlítani, másrészt pedig az összehasonlítás során feltárt *emlékek* elemzése. Dondoni teljes munkájának elemzése azonban meghaladná ennek a dolgozatnak a kereteit, ezért csupán egy meghatározott részét – az örményországi arab hódítást bemutató részt – dolgozom fel ebben a munkában. Választásom azért esett erre a fejezetre, mivel az arab hódítást bemutató részt nem szövi át az előző fejezetre jellemző, Robert W. Thomson által csak *received tradition* –nek nevezett történetíró hagyomány,<sup>4</sup> így egy olyan szövegrészt választottam, melyben könnyen tud az ember egyéb *emlékek* után kutatni.

Dolgozatomat az átláthatóság kedvéért három fejezetre osztom. Az első fejezetben egy rövid módszertani és történeti áttekintést szeretnék adni. A német történetfilozófus, Reinhart Koselleck által kicsiszolt emlékezetfogalom sokak számára ismerős lehet, ugyanakkor szeretném kihangsúlyozni az emlékezetváltozás (*Erfahrungswandel*) jelentőségét. Koselleck szerint ugyanis az emlékezet egy antropológiai határokkal rendelkező fogalom, ami nem

---

<sup>1</sup>„A múlt igazi kép elillan”(Dolgozat szerzőjének fordítása) BENJAMIN, 1991. 695

<sup>2</sup>Vö.: KOSELLECK, 2000. 27-78.

<sup>3</sup>A dolgozatban előforduló örmény szövegek átírásánál a Hübschmann – Melliet átírási rendszert, míg az arab nyelvű szövegeknél, neveknél a DIN 31635-átírási rendszer használok.

<sup>4</sup>Thomson *received tradition*- elmélete elsősorban az ún. örmény aranykori irodalomtörténeti munkáihoz kapcsolódik. Szerinte a korai örmény szerzők, mint Koriwn, P'awstos Biwzandac ĩ, Movsēs Xorenac ĩ, Łazar P'arpec ĩ történeti munkáiban az örmény történelem egy, az orthodox keresztény tanítás (az orthodox alatt itt nem a későbbi fogalmat kell kapcsolni, hanem az elsősorban első három egyetemes zsinat tanításait elfogadó keresztény tanítást kell érteni alatta) védelme érdekében folytatott harc, ami mindig valami elnyomó hatalommal találkozik. Ide tartozik Pap örmény király és az arinánus tanítás, a Szászánida-uralom, szír –nesztoriánus – egyház befolyása az örmény kereszténységre. A *received tradition*-ról illetve a korai örmény egyház tanításáról lásd: THOMSON, 1980. 135-150, THOMSON,1975. 457-470.

örökítható át egyik generációról a másikra, anélkül, hogy ez az emlékezet ne veszítene a tartalmából majd szép lassan elfelejtjük. Épp ezért van szükség a történetírássra, mivel így tudjuk rögzíteni az adott emléket, ami az adott eseményhez kapcsolódik. Ez a rögzítés, a történetírás azonban sosem jár veszteség nélkül, hiszen akármennyire is törekszik az adott történetíró, nem tud úgy írni egy olyan emlékről, melyet az adott író nem élt át személyesen, úgy, hogy közben egyrészt nem történne emlékezetvesztés, másrészt nem illesztene hozzá a szerző saját maga is a saját emlékeiből vagy más, általa olvasott emlékekből. A fejezet második részében a korszak (7-9. század) eseményeit foglalom össze röviden, a három – vizsgálódásunk szerinti – legfontosabb terület: Örményország, az arab terület és a Kelet-Római Birodalom története. Örményország 387-től a térség akkor két nagyhatalma a Kelet-Római Birodalom valamint a Szászánida Birodalom között volt felosztva. A szászánida uralom alatt lévő területek az ún. nvarszaki egyezmény után viszonylag nagy függetlenséget élveztek a birodalmon belül; az örmény főurak (naxarark) saját maguk közül választhatták ki a terület helytartóját (marzaban), valamint az örmény egyház is békében működhetett. Ez az állapot azonban Iustinianus császár (527-565) keleti hadjáratai után a keleti örmény területek rövid ideig újra bizánci fennhatóság alá kerültek. Iustinianus hódításai után az örmény területeken folyamatos belharc kezdődött az örmény hercegi családok között, vezető helytartói posztért, mindez a két nagyhatalom küzdelmén belül zajlott. A 7. század eleji események következtében az örmény területek rövid időre függetlenné váltak, azonban az arab terjeszkedésnek nem tudtak az örmények sem ellenállni, így a 7. századtól az örmények irányítására a kalifai udvar egy arab helytartót rendelt, akit azonban az örmények nem fogadtak el. Ez egy újabb belharchoz vezetett az örmény hercegi családok között; egyrészt fellázadtak az arab hódítók ellen, másrészt azonban folyamatos harcot folytattak egymás között az örmény családok a későbbi irányításért. A harcokból végül a Bagratuni-család került ki abszolút győztesként, miután kiegyeztek az arabokkal. Innentől egyenes út vezetett az Bagratuni-család számára a független Bagratuni Királyság megalapításához. A második fejezetben hasonlítom össze a már említett erdélyi örmény szerző;

Dondoni Vártán József: *Örmény Nemzet Históriája. Kezdetől egisz az 18<sup>dik</sup> Század végéig. Több irók elő adása szerint. Le iratott Nemzeti Nelven. Nemes Kettős Magyar hazának egy uj Polgára, Dondony Wártán Joseff által. Tusnádon [...] 1800.[jelzetA nélküli]*

Munkáját a következő két örmény szerzővel:

*Patmut' iwn Sebēosi. K' hnakan bnagir: G. V. ABRAHAMYANI. Erewan, 2005.*  
[*Sebēos története. Jegyzetekkel ellátta: G.V. ABRAHAMYAN. Jereván, 2005*]<sup>5</sup>

és

*Patmut' iwn Lewnodeay Meci Vardapeti Hayoc'. bnagir: K' erovbē PATKANEANI.*  
*S. Peterburg, 1862 [Lewondnak, az örmények nagy vardapetjének története.*  
*kiadta: K' erovbē PATKANEANI. Szentpétervár, 1862]*<sup>6</sup>

A három munka egymástól függetlenül keletkezett. A két örmény nyelvű forrás kortársként mutatja be a 7-9 század történéseit az arab hódítás kezdetétől egészen az utolsó arabellenes örmény lázadásig, ami után a Bagratuni-család vezetésével újra független örmény királyság alakult a térségben. Dondoni azonban teljesen más szemszögből fogott bele munkája elkészítésében. Az erdélyi örmény szerző életéről semmit nem tudunk, és csupán ez az egy műve maradt ránk kéziratos formában. Munkája nem csupán egy korszakot mutat be az örmény történelemből, hanem az örmény történelem kezdetétől (Hayk) egészen a 18. század végéig mutatja be az örmény történelmet, ezzel – egészen napjainkig – Dondoni az első szerző, aki magyar nyelven, monografikus szinten mutatja be az örmény történelem „egészét”. Dondoni munkássága azonban nem csupán emiatt kiemelkedő. Az erdélyi örmény történetíró egy teljesen egyedülálló művet hozott létre. A történeti kutatás azt feltételezte, hogy Dondoni munkája nem önálló mű, hanem a szerző által megnevezett fő forrás Mik' ayēl Č' amčēanc' Hayoc' *Patmut' iwn* című munkájának rövid, magyar nyelvű összefoglalója, ami – Č' amčēanc' -hoz hasonlóan – von Ranke-t megelőzően törekszik arra, hogy egy kifejezetten a tényekre alapuló, egyéb más történetírói hagyománytól független módon mutassa be az örmény történelmet.<sup>7</sup> Dondoni munkája előszavában felsorolja az általa használt forrásokat, azonban sem Sebēos sem Lewond történetét nem használta fel, mivel ezeket akkor ő nem ismerhette. A munkák összehasonlításának célja épp ezért nem az, hogy az egyes szövegrészekről kimutassam, melyik szerző befolyása látható Dondoni munkájában, hanem az összehasonlítás során bemutatom, hogy az egymástól függetlenül dolgozó szerzők miként látják Örményország helyzetét az arab uralom alatt.

Dolgozatom harmadik részében a már említett Reinhart Koselleck *Erfahrungswandel-*

---

<sup>5</sup>Sebēos munkájának angol nyelvű kritikai kiadását lásd itt: *The Armenian History Attributed to Sebeos*. Translated with notes by R. W. Thomson. Historical commentary by J. Howard-Johnston. I-II Volumes. Liverpool, 1999.

<sup>6</sup>Lewond munkájának angol nyelvű kritikai kiadását lásd itt: *History of Lewond, the eminent vardapet of the Armenians*. translation, introduction and commentary by Zaven Arzoumanian. Wynnwood (Pennsylvania), 1982.

<sup>7</sup>A német történész, Leopold von Ranke (1795-1886) által lefektetett történetírás legfontosabb elvei, hogy a történész elsősorban az elsődleges forrásokra támaszkodjon. Ranke saját szavaival: „sondern bloß zu zeigen, wie es eigentlich gewesen”. RANKE, 1824. VI.

elméletet felhasználva vizsgálom a három fenti szerzőt. Hipotézisem szerint a két kortárs szerző, Sebő és Lewond a történetíró munkájuk során egy addig teljesen ismeretlen történeti eseménnyel (*Überraschung*) találkoztak, amit leírtak, és így megőrizték az újonnan kialakult emléket (*Erfahrung*) róla. Koselleck ezt a történetírói módszert nevezi *aufschreiben*-nek. Ezzel szemben Dondoni egy teljesen más módszerrel közelít – feltételezésem szerint – az események leírásához. Az erdélyi örmény szerző már nem saját tapasztalatait írja le az adott eseményről, hanem több, már korábban leírt tapasztaltból táplálkozva hoz létre egy saját tapasztalatot. Ezt a folyamatot nevezi Koselleck *Erfahrungswandel*-nek. Kérdés, hogy Dondoni tapasztalatai az adott korszakról miként változtak meg a kortárs szerzők tapasztalataihoz képest.

### *Erfahrung és Erfahrungswandel: Reinhart Koselleck-elmélete*

A 20. század első felétől német filozófusok egyre intenzívebben kezdtek el foglalkozni a fogalomtörténettel, ezzel együtt az emlékezet és a „tapasztalatok” szerepével a történelem alakításában.<sup>8</sup> Eltávolodva von Ranke filozófiájától, a posztmodern történészek egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek az egyéni, személyes tapasztalatokra, melyek nem feltétlen az ún. elsődleges forrásokra alapulnak, hanem sokkal inkább az egyén, társadalmi csoport személyes emlékezetére egy-egy történettel kapcsolatban. Így alakulhatott ki az a nézet, miszerint a történelem elsősorban az érintettek egyéni tapasztalataiból alakul ki. Minden tapasztalat tartalmaz azonban *idegen* tapasztalatokat, melyek vizsgálata elsősorban a historiográfia kutatások célja.<sup>9</sup> Épp ezért egyre fontosabb lett, az általunk a mindennapi életben használt fogalmak – mint pl.: emlékezet, tapasztalat, elvárás – pontos meghatározására, azért, hogy azokat a megfelelő értelemben használják a történészek tudományos munkájuk során. Épp ezért én is a fejezetcímbe szereplő két fogalm (*Erfahrung, Erfahrungswandel*) pontos bemutatásra töreksem a fejezetben.

#### *Az Erfahrung*

Koselleck »*Erfahrungsraum*« und »*Erwartungshorizont*« - zwei historische Kategorien című munkájában a következőképpen ír a tapasztalatról:

*A tapasztalat a jelenbeli múlt, amelynek eseményei beépültek és emlékezetbe vésődnek. A racionális feldolgozás és a tudattalan viselkedés, amelyeknek nem, vagy már nem kell jelen lenniük a tudásban, a tapasztalatban találkoznak. Továbbá, minden egyes egyéni tapasztalatban, amelyet generációk vagy intézmények közvetítenek, az idegen tapasztalat mindig benne van vagy kioltódik. Ebben az értelemben a történelmet ősidők óta az idegen tapasztalatok vásárlójaként is értelmezik.*<sup>10</sup>

<sup>8</sup>A fogalomtörténet-kutatáshoz lásd bővebben: BRUNNER-CONZE-KOSELLECK, 1972-1997. és BENJAMIN, 1991. 690-708.

<sup>9</sup>Vö.: KOSELLECK, 2000b. 34. Az idegen tapasztalathoz hozzákapsolódik még egy nagyon fontos jelenség, a tapasztalati szegénység (*Erfahrungsarmut*). Walter Benjamin szerint azonban ez a „szegénység” egy kifejezetten hasznos elem, mivel meghatározott események –Benjamin az I. világháború eseményeit hozza fel példának – egyszerűen olyan tapasztalatokat váltott ki az emberekből, amiket csak úgy tudtak feldolgozni, hogy közben egy jelentős veszteség érte az addig létrehozott tapasztalat mennyiségét. Ez azonban magában hordozza azt, hogy az új, feldolgozatlan események egy teljesen új aspektusból feldolgozandók, így egy addig ismeretlen nézőpontból tudja az ember vizsgálni a tapasztalatokat. Ebben az esetben a felejtés nem egy végérvényes veszteséget jelent, hanem azt, hogy az addigi keretek helyett, egy teljesen újban tudja az ember a tapasztalatokat feldolgozni és elemezni. Vö.: BENJAMIN, 1991. 213-219.

<sup>10</sup>KOSELLECK, 1992. 354. Az idézetet a dolgozat szerzője fordította.

Koselleck szerint tehát a *tapasztalat* egy „jelenbéli múlt”, ami három különböző módon tud keletkezni. Az első mód, amikor megtörténik az adott esemény. Ekkor a kortársakat egy teljesen új impulzus, szinte meglepetés (*Überraschung*) éri, – nevezhetjük ezt akár *őstapasztalatnak* (*Urerfahrung*) – ami aztán kiváltja az emberből egy új tapasztalat megszületését. Mindenki, aki hagyja magát valamilyen esemény által meglepni, valójában egy tapasztalatot hoz létre az adott eseményről. Mindez történhet személyek szintjén, de a történetírás által akár teljes társadalmi szinten is. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben az esetben nem arról van szó, hogy az adott tapasztalatot visszavezetjük egy-egy személyhez, vagy személyek csoportjához, hanem arról, hogy ezt a tapasztalatot minden ember újból átéli és elszenvedi vagy épp tudatosan vagy nem szándékosan részt vett benne. Épp ezért van értelme annak, hogy a történész módszertani megközelítéseit a saját, egyéni tapasztalataira alapozza, mivel nélküle az újításai nem lennének értelmezhetőek.<sup>11</sup>

A második mód, amikor egy tapasztalatot megismétlünk, visszahozunk. Ilyenkor nem a meglepődés az, ami új tapasztalatot hoz létre, hanem egy megismétlés. Ide tartozik például egy-egy személyes családi történet átörökítése az újabb generációnak. Az idősebb generáció elmeséli saját tapasztalatait egy-egy általuk átélt, meglepődés által létrejött tapasztalatot, ami a fiatalabb generációnak azonban nem feltétlen okoz meglepődést (iskolai tanulmányiak miatt), hanem a már ismert tapasztalatot elevenítik fel, így jön létre egy újabb tapasztalat. Ennél a tapasztalatszerzési módnál, Koselleck kiemel egy nagyon fontos elemet, ez az antropológiai meghatározottság. Egy ember nem örökéletű, ezzel együtt a személy által hordozott tapasztalat sem az. Ugyanazt a tapasztalatot nem lehet áthagyományozni egyik generációról a másikra, hiszen közben egy új tapasztalt képződik. Egy másik antropológiai meghatározottság az emberi emlékezőképesség. Egy ember nem tud mindenre emlékezni, még akkor sem, ha személyesen átélt egy eseményt, hanem csak bizonyos, az egyén számára fontos tapasztalat él tovább az emlékezetben. A genetikai meghatározottság mellett a szociális és a politikai csoporthoz tartozás is szerepet kap. Ez a három együtt határozza meg, hogyan ismételi meg az adott személy, csoport az adott tapasztalatot. Ugyanakkor ez a három meghatározottság nem állandó egy ember életében, máshogy dolgozza fel egy személy ugyanazt a tapasztalatot gyermekkorában és időskorban, mások a szociális viszonyai és a politikai meghatározottságai is, így egy ember élete folyamán rengeteg új tapasztalatot hoz létre régi tapasztalatok megismétlésével.<sup>12</sup>

---

<sup>11</sup> Vö.: KOSELLECK, 2000. 34.

<sup>12</sup> Vö.: KOSELLECK, 2000. 35-37. Az antropológiai meghatározottsággal összefügg két másik fogalommal: a tapasztalati térrel (*Erfahrungsraum*) és az elvárási horizont (*Erwartungshorizont*). Koselleck szerint egy tapasztalt

Tapasztalat tehát képződhet meglepődésből, amikor egy esemény teljesen újként ér minket, amit fel kell dolgozni és hozza létre a tapasztalatot, valamint képződhet a már átélt tapasztalatok megismétlésével, melyek azonban az antropológiai meghatározottságok miatt megváltozhatják az eredeti tapasztalatok. Ez idézi elő a harmadik tapasztalatszerzési módot, a tapasztalati változást (*Erfahrungswandel*)

### Erfahrungswandel (Tapasztalati változás)

A tapasztalatok – mint láttuk – egyedülállóak, mivel azok vagy létre lettek hozva, vagy meg lettek ismételve. Épp ezért minden történet, ami tapasztalatokból áll, mindig kettős aspektussal rendelkezik. Ez az, ami lehetővé teszi az ún. tapasztalati váltást. Ez a változás azonban többféle lehet; éppúgy hosszantartó, mint csak részben vagy teljesen véghezvitt. Épp ezért a tapasztalatváltozás lehet rövid, közép vagy hosszútávú.<sup>13</sup>

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a különböző tapasztalatokat hogyan tudjuk hosszútávon rögzíteni – függetlenül attól, hogy egy eredeti tapasztalatról vagy egy megváltoztatottról beszélünk. A rögzítés egyik legkönnyebb módja, ha írásban rögzítjük saját tapasztalatainkat, ugyanakkor több különböző szintet kell elkülönítenünk akkor, amikor leírunk egy történetet, és ezzel feldolgozunk egy tapasztalatot.

Az első szint, amit Koselleck elkülönít a leírás (*aufschreiben*). Ez a történetíró módszer még a tapasztalat születéséhez kapcsolódik leginkább. A történész, munkája során leginkább ezt a leírói módot nevezi meg elsődleges módnak. A történészt ekkor elsősorban az egyszeri tapasztalatok megtarthatatlansága kényszeríti arra, hogy megörökítse ezeket. Ennél a történetírói szintnél a történész elsősorban a szemtanúk saját tapasztalataira épít a történetének megírásakor. Koselleck két történetírót említ példaként: Hérodotoszt és Thuküdidészt. A két görög történetíró különbözőképp valósította meg a *leírást*, azonban minkettejükre igaz, hogy elsősorban az általuk összegyűjtött tapasztalatmennyiségre alapozva írták meg történeteiket, nem pedig saját, akár általuk is átélt tapasztalataikból táplálkozva hozták létre azokat. Épp ezért már ennél a történetírói módszernél lezajlik egy tapasztalati változás, hiszen a történetírónak ki kell választania a tapasztalatokat közül azokat, melyeket ő relevánsnak tart a történeti ismertetés szempontjából.<sup>14</sup> Az általunk vizsgált örmény nyelvű művek szerzői is leírást végeztek

---

ember már meg tudja becsülni, hogy adott esemény milyen tapasztalatot hozhat magával, milyen elvárásokat tud adott tapasztalathoz rendelni a személy. Bővebben lásd erről: KOSELLECK, 1997. 349-375.

<sup>13</sup>Vö.: KOSELLECK, 2000. 37-41. Fontos megjegyezni, hogy ez a kettős nézőpont, ami a tapasztalatoknál fennáll, mindig időhöz kötött. Az idő történetírásban betöltött szerepéről lásd.: Vö.: KOSELLECK, 2000. 287-296.

<sup>14</sup>Vö.: KOSELLECK, 2000. 42-47.

munkájuk létrehozása során, Thuküdidészhez hasonló módon, mivel ők is kortársként írták le az eseményeket.

Ahogy halad a történelem egyre több tapasztalat képződik azonban egy-egy eseményhez. Az emberek nagyon könnyen hajlanak arra, hogy egyéni élményeikre a tapasztalataik forrásaiként tekintsenek. Amikor ez megtörténik, a történetíró tovább írja (*fortschreiben*) a történetet. A legegyszerűbb módja ennek a krónikairódom, ahol az eseményeket a történetírók annalisztikus sorrendben közlik. A tovább írás során a történetíró már nem csupán az általa könnyen beszerzett tapasztalatokra (saját tapasztalatok, szemtanúk tapasztalatai) épít, hanem a már a *leírás* során létrehozott új tapasztalat mennyiséget is felhasználja. Azonban a feltételezés, hogy *leírás* a történetíróhoz időben csak közeli eseményekről, míg a tovább írás csak távolabbi eseményre érvényes, helytelen. Koselleck is a római fogságba került görög történetírót, Polübioszt emeli ki, mint a legjobb példát a *tovább írás* bemutatására.<sup>15</sup> Az örmény történetírás legtöbb munkáját ebbe a történetírói módba tudjuk rendelni. A dolgozatban bemutatott munkák közül Dondoni munkája – hipotézisem szerint – ebbe a csoportba tartozik, hiszen ugyan végbemegy itt is a *tapasztalat változás* ugyanakkor nem hoz létre olyan komplex új művet, mint amit az utolsó történetíró módszer segítségével lehet.

Az utolsó történetírói módszer az úgynevezett átírás (*umschreiben*). A legösszetettebb módszer, mely során a történetíró nem csupán egy új *tapasztalatot* hoz létre, hanem egyszerre leírja és tovább is írja az adott tapasztalatot. Ennek során egy eddig le nem írt, teljesen új tapasztalat jön létre, így itt legnagyobb a *tapasztalati változás* mértéke. Ilyenkor nem csupán egy rövidtávú változás jön létre, hanem az igazán hosszanzható változás is létrejön. Ugyanakkor ezt a történetíró módszert nehéz megkülönböztetni a leírástól. Hiszen mindét történetírói módszer egy „frissen” keletkezett tapasztalatot ír le, először és egyedülálló módon. A két módszer között azonban lényeges különbség, hogy míg a leírás egy elsődleges leírása egy adott tapasztalatnak – ez azonban nem egyenlő azzal, hogy először írom le, hiszen ez történik az átírás újonnan létrehozott tapasztalatával is – addig az átírás már nem egy elsődleges említés. Ahhoz, hogy jobban megértsük a kettő közötti különbséget Koselleck a két leghíresebb görög történetíró – Hérodotosz és Thuküdidész – munkáját hasonlítja össze. Mindkét szerző leírja az athéni zsarnok, Hipparkhosz meggyilkolását. Hérodotosz szerint a zsarnokölőket egy, közös cél, a demokrácia létrehozása volt az, ami „rákényszerítette” cselekedetükre, ezzel pedig egy általános, a közjót szolgáló tényt jelöl meg a gyilkosság jogosságának alátámasztására. Ezzel

---

<sup>15</sup>Vö.: KOSELLECK, 2000. 47-53.

szemben Thuküdidész nem az orákulum jóslatára, álmokra vagy a rivális arisztokrata-családok összeesküvésére alapozza a gyilkosság jogosságát, hanem egy személyes okra, szerelmi bosszúra vezeti vissza a gyilkosságot, így egy sokkal realiztikusabb képet bontott ki abból a tapasztalatból, amit Hérodotosz írt le. Mindez azonban nem azt jelenti, hogy Thuküdidész elolvasta Hérodotosz munkáját és azt átírta, hanem, hogy a Hérodotosz által lerögzített, de más forrásokban (akár szemtanúk bevallásai során) is megőrzött tapasztalatot írta át. Itt láthatjuk, mit jelent az elsődleges leírás. Hérodotosz volt az első, aki a Hipparkhosz meggyilkolásához kapcsolódó tapasztalatot írásban rögzítette. Thuküdidész már ezt a tapasztalatot írta át, amikor a személyes okot említi meg a gyilkosság alátámasztásához. Ebben a tapasztalati változásban láthatjuk mindazt, amit az átírás tartalmaz. Egy már ismert tapasztalatot hoz létre, amit egyszer lehet csak véghezvinni, mindezt először írja le, ezzel együtt pedig tovább is írja az addig meglévő tapasztalatot, hiszen az előző tartalom teljességében nem veszik el. Az örmény történetírásban az egyik legjobb példa erre a 18. századi örmény történetíró, Mik'ayēl Č'amč'eanc' munkája. Č'amč'eanc' azzal, hogy az addigi tapasztalatokat összesítve függetlenedik az addigi narratívától és új tapasztalatot hoz létre.<sup>16</sup>

Mint láthattuk a különböző tapasztalatok rendkívül sokféleképp tudnak képződni. A tapasztalatok illetve tapasztalati változások értelmezéséhez azonban elengedhetetlen, hogy ismerjük azt az időt – földrajzi és történelmi kontextust – amiben az adott esemény, melyről a tapasztalat megőrződött – illetve ismerjük a tapasztalati változás körülményeit is. Épp ezért a következőkben Örményország, és az annak történetét meghatározó két nagyhatalom – Bizánc és az Arab Birodalom – 7-9. századi történelmét foglalom össze röviden.

---

<sup>16</sup>Vö.: KOSELLECK, 2000. 53-77. Fontos megemlítenünk a győztesek és a vesztesek szerepét a történetírásban. Mindenki ismeri azt a mondást, miszerint a történelmet a győztesek írják. Koselleck szerint azonban a történelmet sokkal inkább a vesztes írják, hiszen nekik kell egy tapasztalatot úgy átírniuk, hogy azzal meg tudják magyarázni a vereségüket, adott esetben pedig egy győzelmet is közöljenek benne. Az örmény történetírásban erre a legjobb példa Elišē Vasn Vardanay ew Hayoc 'Paterazmin (*Vardannról és az örmények háborújáról*) munkája, melyben az örmények egyik legfontosabb tapasztalatát, az awarayri csatához tartozó tapasztalatot írja le. Annak ellenére, hogy az örmények elvesztették ezt a csatát, az örmény szerző egy hitbéli győzelemként mutatja be az eseményeket, mivel az örmények meg tudták őrizni keresztény hitüket. Ez a tapasztalat ma már tudományosan meghaladott, ennek ellenére az örmény kollektív emlékezetben még mindig rendkívül fontos szerepet játszik a Elišē által leírt tapasztalatnak. Vö.: ELIŠĚ, 1982. és THOMSON, 1994. 329-341.

## A történelmi előzmények

A kiválasztott szerzők munkáiban megjelenő történeti narratíva megértéséhez elengedhetetlen az akadémiai történetírás által „hivatalosként” elismert történelem ismerete. A korai örmény történelmet azonban nem szabad csupán magában vizsgálni. Még a független örmény királyságok idején (például az Arsakida-dinasztia) idején is elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze az örményországi események a korszak nagyhatalmainak –Róma és a Párthus majd a Szászándia Birodalom – politikájával.<sup>17</sup> A 4. századtól pedig még egy fontos tényezőt kell figyelembe venni, a keresztény egyházat és annak politikai eseményeit.<sup>18</sup> A következőkben a felsoroltak figyelembe vételével foglalom össze röviden az örmények, bizánciak és arabok történetét a 7-9 században.

## Egy világbirodalom születése: az arabok

Habár a köztudat sokszor összekapcsolja, de az iszlám története nem egyenlő az arabok történetével. Az iszlám egy kulturális közeg, míg az arabok egy népcsoport, az iszlám több népcsoport (törökök, kurdok, perzsák, arabok, beduinok stb.) történetében és kultúrájában meghatározó szerepet játszik, míg az arabok története is jóval az iszlám megszületése előtt elkezdődött. Ugyanakkor az arab törzsek fejlődése eltérő volt. Az Arab-félsziget belsejében, sivatagi nomád törzsként élő arabok kultúrája jelentősen eltért a félsziget déli részén (mai Jemen és Omán), fejlett mezőgazdasággal és városi kultúrával rendelkező arabokéitól. Egészen az iszlám elterjedéséig a dél-arábiai területek voltak a fejlettebbek.<sup>19</sup>

<sup>17</sup>Az Arsakida- dinasztia (Aršakuni t'agaworut iwn) volt az ókori Örményország utolsó dinasztiája (Kr. u. 12-428). A dinasztia első uralkodója I. Trdat (52-58, 6-88) a pártus uralkodó, I. Vologaszész (51-78) testvér volt, aki a királytól, mint helytartó kapta meg a terület kormányzásának feladatát. Trdat azonban függetlenedni akart testvérétől. Mindez összekapcsolódott a rómaiak pártus ellenes hadjáratával, akik egy Rómához hű uralkodót akartak Örményország királyának kinevezni. A háborúskodás végül a 63-ban megkötött rhandeiai békével zárult, amiben kimondták az örmény területek elszakadását a Párthus Birodalomtól és egy független örmény királyság létrejöttét, melyet azonban a pártus Trdat kapott meg. Róma elismeréseként az örmény király személyesen látogatott Rómába, ahol Nero császár megkoronázta. Vö.: GARSOÏAN, 1997. 63-94. és TOUMANOFF, 1969. 233-281.

<sup>18</sup>Az örmény kereszténység az örmény *tapasztalatok* szerint egészen Krisztustól származik, mivel Edessza királya, Abgar levelezett Krisztussal, aki végül Tádé apostolt küldte el, aki magával vitte a Szent Mandeliont is. Az örmény kollektív emlékezetben épp ezért úgy szerepel a kereszténység elterjedése és felvétele, mint egy teljesen a örmények által elhatározott cselekmény, ami római segítséget kapott. Ennek azonban ellentmond a történeti kutatások eredményei, miszerint az örmény kereszténység elsősorban a szír szerzetesek térítései, valamint a római politikai változások miatt tudtak gyökeret verni Örményországban. Ehhez lásd.: GARSOÏAN, 2010. 59-69. Hage, 228-232. THOMSON, 1988/1989, 28-45. és KRIKORIAN, 1978. 29-33. A két lábjegyzet alapján láthatjuk azonban, mennyire fontos, hogy az örmény történet vizsgálata során ne csupán az örmény területekre koncentrálódjanak.

<sup>19</sup>A belső/északi és a déli területek közötti különbség azonban nem csupán az életmódban mutatkozott meg, a déli területek nyelvileg is különböztek a nomád araboktól és egy teljesen eltérő írásrendszert is létrehoztak, ami

-Arábia hegemoniájának összeomlása után a nomád arabok egyre erősebb törzsi kapcsolatokat tudtak kialakítani, ezzel párhuzamosan a Tömjénút mentén kialakuló karavánvárosok (Mekka, Medina) vezető családjai vették kezükbe a hatalmat, többek között a Quariš-törzs, melynek Banū Hāšim klánjából származott a Próféta Muḥammad is. Muḥammad vallásalapító tevékenysége azonban erősen sértette a Banū Hāšim-klánnal szemben ellenséges klán érdekeit, így 622-ben (hiğra) a Prófétának el kellett hagynia Mekkát és a tőle északra fekvő Medinába (arabul a madīna közszo várost jelent) menekült, ahol híveivel megerősödve háborút indított Mekka ellen, majd a 624-ban a badr-i csatában legyőzte a mekkai klánokat. Ezzel elkezdődött a későbbi Arab Birodalom története.

Muḥammad élete alatt a nomád araboknak sikerült a teljes Arábiai-félszigetet uralmuk alá hajtaniuk, majd a Próféta halála után (632) az első négy kalifa alatt elkezdődtek a nagy hódítások korszaka.<sup>20</sup>

’Umar uralkodása idején (634-644) az araboknak sikerült elfoglalnia a perzsa háborúból épp hogy kilábaló Bizáncból a teljes Közel-Keletet és Egyiptomot. ’Umarnak azonban a hódításokkal együtt meg kellett birkóznia újabb problémákkal; ki kellett építeni egy új közigazgatást, le kellett telepíteni a hódítókat, és az alávetett népek – elsősorban keresztények – soráról is döntenie kellett. ’Umar nagyrészt átvette a már jól működő és kiépült bizánci közigazgatási rendszert, úgy, hogy közben különválasztotta a hódító arabokat az „öslakos” lakosságtól. Ez elsősorban pénzügyi okok miatt történt, hiszen a muzulmán vallású arabok, akik a harcosokat is adták nem fizettek adót, még a más vallásúaknak fejadót kellett fizetniük,<sup>21</sup> így a kezdeti időszakban kifejezetten el akartak kerülni az arabok, hogy nagyobb számban térjenek át – elsősorban a keresztények – a birodalomban élő nem muszlim vallású alattvalók. Ezzel együtt azonban a nem muzulmán alattvalók – habár katonai pályát nem futhattak be – ugyanakkor egészen miniszteri pozíciókig is eljuthattak, tehát az állami apparátus előttük is nyitva állt. Ezzel együtt az újonnan arab fennhatóság alá kerülő keresztények sok esetben könnyebben elfogadták új arab uraikat, mint a Konstantinápolyból érkező hivatalnokok

---

leginkább az etióp nyelvekre és írásrendszerre hasonlított. A nomád törzsek északi területén a mezopotámiai kultúrák illetve később, a görög-római kultúra hatására két nagy arab központ, Palmúra és Petra emelkedik ki. Többek között az itt végbement kulturális hatások alapján alakult ki a ma is használt arab abc elődje. Vö.: WEISS – GREEN, 2009. 21-45.

<sup>20</sup>Az arab kifejezés ḥalīfat rasūl Allāh jelentése: Allah Prófétájának helyettese. A személy egyszerre volt világi és vallási vezető a teljes muszlim közösség (umma) vezető felett. Az első négy kalifa: Abū Bakr, ’Umar, ’Uthmān és Alī.. A hódítások okai elsősorban nem egy világbirodalom kiépítése volt, hanem a túlnépesedésre adott válasz. Az Arab-félsziget a 7. században egyszerűen már nem tudta eltartani az egyre növekvő népességet. A hódításoknak végül kitűnő indokot szolgált egy arab törzs, a Banū Lahm ellen indított szászánida támadás (602) bosszúja. Bővebben lásd.: WEISS – GREEN, 2009. 60-62.

<sup>21</sup>A fejadó (ğizya) mellett a keresztényeknek még fizetniük kellett a védelmi pénzt (ḍimma), és a földet is birtokló keresztényeknek a földadót (ḥarağ). Adóterhekről lásd.: LANGE, 2011. 18-19.

uralmát.<sup>22</sup>

Az első négy kalifa uralma után azonban polgárháború (fitna) tört ki a fiatal arab államban. 'Uthman kalifa meggyilkolása után (656) a frissen megválasztott Alī kalifa Mezopotámiába helyezte át hatalmi központját. Az új kalifát azonban nem mindenki fogadta el, többek között Szíria helytartója Mu'āwiya sem, aki hadsereggel indult Alī ellen, akit azonban 661-ben meggyilkoltak, így már nem volt akadály Mu'āwiya kalifává választása és az Omajjádok hatalomra jutására.<sup>23</sup>

### Győzelem majd vereség: Bizánc története a 6-7. század fordulóján

Bizánc a 6. században élte az egyik fénykorát. Iustinianus császár uralkodása alatt (527-565) a birodalomnak sikerült az egykori nyugati területek közül visszahódítania Észak-Afrikát, Itáliát és Illyricumot, sikerült kodifikálni a római jogot (Corpus iurus civilis) Ugyanakkor a császár hódításai és építkezései (pl.: Hagia Sophia-székesegyház Konstantinápolyban) teljesen kiürítették az államkasszát, 534-től a teljes Mediterráneumban kitörő pestisjárvány tovább gyengítette az országot. Ugyanígy gyengítette a birodalmat a miafiziták és diafiziták közötti éles ellentét.<sup>24</sup>

Iustinianus halála után azonban egyre több nehézséggel kellett szembenéznie a császároknak. II. Iustinos (565-578) keleten kiprovokált egy újabb háborút a Szászánida Birodalommal, a veresége miatt azonban idegösszeomlást kapott a császár és teljesen megőrült. A birodalom nyugati felében is új ellenség jelentkezett: Itáliában a langobárdok, akik Dél-Itália és Ravenna kivételével 568-ra elfoglalták Itáliát, és a szlávok, akik 580 után a Balkán nagy részét meghódították és, ott egy saját államot építettek ki. A birodalom Markianos császár

---

<sup>22</sup>A kereszténység korai évszázadaiban lezajló teológiai viták során az addig egységes *birodalmi egyház* a khalkedóni zsinat (451) után több részre szakadt, mivel a zsinati határozatban elfogadott diafizita tanban a keleti tartományokban élő püspökök nagy része a nesztorianushoz hasonló eretnekséget látott, így elszakadtak az egyházak és létrejöttek a Kelet nemzeti egyházai (szír orthodox, örmények, koptok). A császári udvar azonban több sikertelen egységeitési kísérlet után erőszakkal próbálta visszaterelni a kiszakadt egyházrészeket. Épp ezért a keresztények „fellelegeztek” az arab hódítok uralma alatt. A keresztények vallásszabadságukat egy szerződéssel támasztották alá. A szerződést Muḥammad adta a Sínai-félsziget található Katalin-kolostornak, melyben elismeri a Próféta a keresztények szabad vallásgyakorlatát. Az eredeti irat napjainkban Isztambulban található. Az arabok azonban már jóval a Katalin-kolostornak adott kiáltáság előtt találkoztak a kereszténységgel. Egyrészt a Közel-Kelet északi részén élő Banū Ḡassān élő klán nagy része keresztény volt, míg másrészt a nesztorianus szír terítés nyomán az Arab-félsziget keleti részén (pl.: a mai Katar) krisztianizált területeken. A nesztorianus kereszténység a legvirágzóbb időszakát épp a Ommajjad- dinasztia idején élte. Vö.: LANGE, 2011. 28-30.

<sup>23</sup>Bővebben lásd: WEISS – GREEN, 2009.68-74.

<sup>24</sup>Ahhoz hogy megértsük a diafiziták és miafiziták közötti különbséget, meg kell vizsgálnunk a nesztorianus kereszténységet, erről lásd: LANGE, 2011. 3-14. és WINKLER, 2003.: Az ókeleti egyházakat egészen a 20. század közepéig a katolikus egyház nem tett különbséget a miafizita és a monofizita tanítások között. A II. vatikáni zsinat után elkezdődött ökumenikus párbeszédnek során a katolikus egyház elismerte a miafiziták helyzetét. Az örmény aspektust lásd.: ISAKHANYAN, 2010. 10-12.

uralkodása alatt (582-602) tudott újra fellélegezni. A császár jelentős sikereket ért el a perzsákkal szemben, Örményország nagy részét visszahódította, és előnyös békét kötött a szászánidákkal. Ugyanakkor ezt nem tudta kihasználni, mert még a szlávok ellen indítandó hadjárat előtt meggyilkolták a császárt. A helyébe kerül Phokas (602-610) sem tudta stabilizálni a birodalmat, ezért a császárral szemben elégedetlenek csoportja Hérakleios vezetésével fellázadt Phokas uralma ellen, és 610-ben császárrá koronázták <sup>25</sup>

Ezzel együtt változás állt be a keleti határon, a megerősödő Szászinda Birodalom II. Husrau (590-628) uralkodása alatt folyamatos foglalta el a keleti tartományokat. 619-re elfoglalta teljes Szíriát és Egyiptomot, ezzel Bizánc elesett a két leggazdagabb és legfontosabb tartományát. 626-ra a perzsák avar csapatokkal kiegészülve már Konstantinápolyt ostromolták. Hérakleios (610-641) császár azonban hamar újjászervezte a birodalmat és 627-ben Ninivéné már szétverte a perzsákat.<sup>26</sup> Hérakleios győzelme ugyanakor nem volt hosszantartó, hiszen kevesebb, mint 10 évvel a ninivei csata után, 636-ban Jarmuk mellett 'Umar tönkre verte a bizánci sereget és így nyitva állt az út Szíria, Palesztina és Egyiptom (642-ig), a Kaukázus (650-ig) és végül ÉszakAfrika és Karthago (689) meghódítása előtt. Úgy tűnt, a perzsa veszély elmúlása után Róma örököse végleg összeomlik, hiszen Keleten az arabok, a Balkánon pedig a szlávok és bolgár törzsek betörései gyengítették a birodalmat.

Mindezen nehézségek ellenére Hérakleios császár még a perzsa veszély elhárítására átszervezte a birodalmi közigazgatást és ezzel együtt a katonai igazgatást is. Azért, hogy egyrészt megvédje a szabadparasztok jogait, másrészt korlátozza a nagybirtokos réteg létrejöttét, ami erős katonasággal tudna a császári hatalom ellen lázadni. Az új rendszert *thema*-rendszernek nevezték. Lényege, hogy a katonaság szolgálataért földterületet kaptak, ezzel egyrészt a katonaság élelemellátását oldották meg, másrészt a katonák is motiváltabbak voltak a harcban, mivel nem csupán egy hadvezérért, hanem sok esetben saját termőföldjükért is harcoltak, hiszen a themak mindig saját területükön voltak bevethetőbbek a legeredményesebben. Hérakleios császár kezdetben négy themat hozott létre – Opsikon, Anatolikon, Armeniakon és Karabisianer. Kezdetben csupán a keleti birodalom félen hozták létre ezeket a témákat később ezek számát folyamatosan bővítették, és a Balkánon is létrehozták. Annak ellenére, hogy Hérakleios császár a perzsa veszély elhárítására hozta létre a themákat, ugyanakkor igazi szerepüket az arabok elleni harc során fejtette ki, ezzel hozzájárulva

---

<sup>25</sup>Bővebben lásd.: OSTROGORSKY, 1963. 55-62.

<sup>26</sup>A római (bizánci) – perzsa háborúkról lásd bővebben: MOSIG-WALBURG, 2009. Hérakleios hadjárata során visszaszerezte a perzsák által Jeruzsálem kifosztásakor magukkal vitt Szent Keresztet is.

a birodalom fennmaradásához.<sup>27</sup>

A thema-rendszer mellett Hérakleios császár teljesen új pénzügyi alapokra helyezte a birodalmi pénzügyi rendszert, valamint a latin helyett a görögöt vezette be „hivatalos nyelvnek”, ezzel az szinte teljesen megszüntette a régi Római Birodalmat és létrehozta a Bizánci Birodalmat.<sup>28</sup>

## Két birodalom között: Örményország a 6-7. század fordulóján

A 6. század elején Örményország már több mint száz éve két részre volt osztva a Bizánci (akkor még Római) és a Szászánida Birodalom között.<sup>29</sup> A két Örményország között azonban jelentős különbségek álltak fenn. Míg a római fennhatóság alatt álló területek szinte azonnal betagozódtak a római közigazgatásba, addig a perzsa fennhatóság alatt álló területek a 6. század elejére szinte teljes autonómiát élveztek a Szászánida Birodalmon belül, a terület élén az egyik legerősebb örmény főúri család (*naxarar*) a Mamikoneanc'-család állt.<sup>30</sup>

A 6. század az örmény történelem egyik legfontosabb évszázada egyháztörténeti szempontból. A khalkedóni zsinat okozta vallási ellentéteket megoldandó, Zenon császár (474-491) kiadta a Hénotikon nevű ediktumot (482), melyben elítélték a nesztorianizmust, és a khalkedóni zsinat miafizitákról szóló tanítását.<sup>31</sup> I. Babkēn Ot'mec'ī katolikosz a Hénotikon megvitatására zsinatot hívott össze az akkori örmény fővárosba, Dvinbe, ahol az örmény, albán és grúz püspökök egyhangúlag ítélték el a nesztorianizmust és elfogadták a császári ediktumot.

---

<sup>27</sup>Habár a thema-rendszer létrehozását Hérakleios császárhoz kötik, az újabb kutatások kimutatták, hogy a rendszer létrehozása már jóval Hérakleios trónrajutása előtt elkezdődött, kétségtelen ugyanakkor, hogy az ő uralkodása alatt lépett teljesen életbe. A thema-rendszerről lásd bővebben: LILIE, 1984.

<sup>28</sup>Hérakleios uralkodásától kezdve a bizánci császárokat már nem a latin Augustus címmel ruházták fel uralkodásuk alatt, hanem a görög Basileiossal. Az új rendszer létrehozásáról bővebben lásd: OSTROGORSKY, 1963. 93-108. Hérakleios császár, hogy tovább erősítse a birodalmat megpróbálta eloszlatni a miafiziták és diafiziták közötti különbséget. A császár által támogatott egy akarat tanítás (*monothelizmus*) azonban nem tudta feloldani a tanításbéli különbségeket, sőt a harmadik konstantinápolyi zsinaton hivatalosan is elítélték a tanítást. A keresztény felekezetek között a nagyrészt a mai Libanonhoz köthető maroniták követték legtovább az egy akarat tanítást, azonban a 12. századtól ők is hivatalosan elhatárolódtak tőle. Bővebben lásd.: LANGE, 2011. 13-14 és HAGE, 2007. 250-255.

<sup>29</sup>Örményország 387-es felosztásáról lásd bővebben: GARSOÏAN, 1997. Perzsa-Örményországról

<sup>30</sup>Az itt élő örmények hosszú harc után tudták elérni ezt az autonómiát. Nem lehet azonban kijelenteni, hogy az örmény főúri családok egységesen léptek volna fel a szászánidák ellen, hiszen az elsősorban keleten (pl. Siwnik' tartomány) urai elsősorban a szászánida uralkodót támogatták a bizáncival szemben. Így igazából az örmények „szabadságharcát” vagy autonómiáért folyó küzdelmét sokkal inkább egy polgárháborúként kell tekinteni. Az örmények végül Vahan Mamikoneanc' vezetésével tudták kiharcolni az autonómiájukat, amit a perzsa uralkodó, I. Balāš (484-488.) a nvarszaki egyezményben ismert el (484). A megegyezés szerint Örményország szabad vallásgyakorlatot kapott és az addig épített tűztemplomokat le kellett rombolni. A perzsa sah és az örmény főurak között nem állhat senki, és a terület irányítóját (marzában) a főurak maguk választják. Ezzel együtt az örmények vállalják, hogy támogatják Balāš-t a trónkövetelők elleni harcban, valamint az örmények katonai szolgálattal (lovasság) tartoznak a perzsa sahnak. Bővebben lásd.: LEÖ, 1967. 126-128.

<sup>31</sup>LANGE, 2011. 11-12.

Ugyanakkor a khalkedóni zsinat határozatait csak jóval később, az 552-ben II. Nersēs Bagrewandec'i újabb zsinatot hívott össze Dvinbe, ahol már egyértelműen elítélték a khalkedóni zsinat tanításait, mivel abban a nesztorianizmus tévtanítását látták.<sup>32</sup>

Az egyházi események mellett a 6. század közepén politikai nehézségek sora mutatkozott az örmény főurak és a szászánida uralkodó között. I. Husrau (531-579) – megsértve a nvarszaki egyezményt – visszavonta Örményország autonómiáját és újból mágusokat küldött a tartományába. Ennek hatására az örmény főurak – Vardan Mamikoneanc' P'okrn vezetésével – újabb felkelést indítottak el, ami folyamatos csatározásokba csapott át, szorosan kapcsolódva a II. Iustinus császár által kiobbantott római-perzsa háborúk újabb szakaszába. Az újabb harcok váltakozó sikerrel folytak. A Mamkonenaenc'-családnak el kellett hagynia saját területeit is. A háborúnak végül Markianos császár hadjárata vetett véget, ami során rövid időre szinte teljes Örményországot római fennhatóság alá került. Ezzel együtt azonban az örmény egyház újabb kihívások elé került, mivel a grúz és az albán püspökök elfogadták a khalkedóni zsinat tanítását, így azok elszakadtak az örmény egyháztól és megalakult a független grúz orthodox egyház. Hosszantartó római uralmat a terület felett végül Hérakleios császár 628-as hódítása hozott, így az örmények egészen 650-ig bizánci fennhatóság alatt álltak, ezzel véget ért az örmény történetírásban csak *Marzapetakan Hayastan*-nak nevezett korszak.<sup>33</sup>

---

<sup>32</sup>Az örmény apostoli egyház birodalmi egyháztól való függetlenedésének ez volt az utolsó állomása. Az örmény egyház kezdetben a kaisereai metropolita iurisdicchioja alatt állt, sőt 353-ig közvetlen a metropolita iktatta be hivatalába az örmény katolikoszt, aki ekkoriban még a grúzok és az albánok egyházi elöljárója is volt. Örményország 387-es felosztása során azonban a katolikoszi székhely a perzsa fennhatóságú területek közé került, így egyre nehezebb volt aktív kapcsolatot ápolni a birodalmi egyházzal, míg végül a khalkedóni zsinat elítélésével az örmény egyház teljesen függetlenedett a birodalmi egyháztól, a teljes függetlenséget azonban csak jóval később, a 8. században érték el az örmények. Vö.: GARSOĬAN, 2012. 68-71. SARKISSIAN, 1975. 215-218. KRIKORIAN, 1978. 29-33 és az örmény egyház krisztológiai tanításáról lásd: NERSESSIAN, 1978. 71-91.

<sup>33</sup>Erről lásd bővebben: Grigoryan, 2012. 85-90. és GARSOĬAN, 1997, 95-117.

## Egy történet három szerzőtől; az arab hódítás tapasztalati változásai az örmény szerzőknél

Dolgozatom második felében a kiválasztott szerzők műveinek – mint primer források – elemzését fogom bemutatni. Hipotézisem szerint az erdélyi történetíró egy, az ókori szerzők tapasztalataitól különböző, már megváltozott tapasztalatokat közöl az olvasóval. Az elemzés megkezdése előtt azonban szükségesnek tartom röviden bemutatni a kiválasztott szerzőket és munkáikat.

### Historiográfiai adatok

#### Sebēos

Az elemzéshez kiválasztott művek Sebēos munkája keletkezett a legrégebben. A szerző feltételezhetően az a Sebēos nevű püspök, aki 648-ban a Dvinbe, II. Konstans császár parancsára összehívott zsinaton részt vett, és elfogadta III. Nersēs Tayec ī (Šinoł) katolikosszal együtt a khalkedóni zsinat tanításait.

Sebēos munkáját először 1851-ben, Konstantinápolyban adta ki T'adēos Mihrdatean a következő címmel: *Patmut īwn Sebēosi vasn Herakleay [Sebeos története Hérakleiosról]*. A kiadáshoz Mihrdatean a Mat 2639 (1672 körül) sorszámú kéziratot használta fel. Ránk maradt egy másik kézirat is, ami régebbi a kiadáshoz használt verziónál (1568). A két ránk maradt kéziraton kívül még számos másolat létezhetett, de a történelem során ezek a kéziratok teljesen elvesztek, így a 19. század első felében újra megtalált kézirat – amit a kiadáshoz is felhasználtak – teljesen meglepte a kutatókat. Több szakértőhöz hasonlóan Mihrdatean is úgy gondolta, hogy Sebēos munkája egy már elveszett része egy középkori örmény szövegtörzshöz, ami összekapcsolja az úgynevezett aranykori örmény írók – pl.: Korwin, Łazar P'arpec ī – és a középkori örmény történetírók – pl.: Lewond, Asolik (Step'anos Taronec ī) munkái között.<sup>34</sup> Az első kiadás során Mihrdatean az egységes szövegtörzset három részre osztotta, amiből az első két rész szerzőjét *Anonymusként* nevezte meg, csupán a harmadik részt írta Sebēosnak. Ezt a részt a kiadó 38 fejezetre osztotta tovább. Az 1939-e örmény nyelvű kiadás során azonban már

---

<sup>34</sup>Az örmény irodalomban aranykornak (*oskedar*) nevezzük az örmény nyelvű és már örmény betűkkel született irodalom első négy századát (5-8. század). Erről bővebben lásd a fentebbi lábjegyzeteket.

elvetették ezt a beosztást, és a 38 fejezet helyett 45 fejezetre osztották a Sebēos munkájának tartott részt, a maradék két részt pedig további 50 fejezetre osztották.<sup>35</sup>

Sebēos története egy rendkívül összetett mű. A történetíró az első – szászánidák ellen vezetett – örmény „szabadságharc”, a Vardanananc’-háború (450-451) leírásával kezd, majd részletes leírást ad az örmény autonómiát kivívó Vahananc’-háborúról (481-484). Ezek után a szerző egy hosszú és pontos leírást ad a bizánci császárokról, a perzsa uralkodókról, valamint a korszak egyik legfontosabb örmény főúri családjának, a Mamikonean-családnak a történetét írja meg. Az utolsó részben – Mihrdatean csak ezt tekintette Sebēos munkájának – Maurikianos bizánci császár hódításait írja le, majd utána hosszasan tárgyalja Hérakleios császár uralkodásának az eseményeit, nem csupán Örményországot érintő eseményeket taglalja.<sup>36</sup> Ezen fejezet utolsó részében ír a szerző az arab hódításról is, amit azonban csak I. Mu’āwiya kalifa (661-680) trónralépéséig mutatja be.

## Lewond

Keletkezési sorrendben a második mű Lewond munkája. A szerző életéről meglehetősen keveset tudunk, az azonban biztos, hogy a munkát Šapuh Bagratuni felkérésére készítette.

Lewond munkája 632-től egészen 788-ig mutatja be az örmény történelmet, szorosan kapcsolódva az egyik legnagyobb örmények vezette arabellenes felkeléshez 744-775 között. Az utolsó esemény, amit a szerző említ, Step’anos Dvnec’i megválasztása 788-ban. Lewond története szinte közvetlen folytatása Sebēos történetének. Lewond ennek ellenére már nem az ókori örmény történetírói hagyományokat követi, hanem egyike az örmény középkori krónika irodalom és ezzel az úgynevezett univerzális történelem képviselőinek.<sup>37</sup>

Lewond munkáját először 1857-ben, S. Malxasean adta ki. 1887-ben Karapet Ezean újból kiadta a művet, ami két kéziratot és az 1857-es kiadáson alapult. További fontos kiadások: 1856 (francia nyelvű), 1857 (örmény nyelvű, a szerkesztő a francia nyelvű műből fordította) és 1857 (orosz nyelvű). A kiadásokhoz elsősorban a Mat 3070 sorszámú kéziratot használták fel. Napjainkig ez az egyik legfontosabb Lewond szövegtörzshoz. További törzshozok:

- Mat 1902 (13. század) teljes szövegtörzshoz 4 kolofonnal

<sup>35</sup>Vö.: SEBĒOS, 1999. XXXI-XXXIII. SEBĒOS, 2005. U-Q.

<sup>36</sup>Ezek alapján gondolta Mihrdatean, hogy Sebēos egy középkori szövegtörzshoz része, mivel a későbbi, már középkori örmény történetírókra jellemző az úgynevezett univerzális történetírás. Az örmény történetírásról lásd bővebben: THOMSON, 1980. 135-150. és . THOMSON, 1992. 191-208

<sup>37</sup>LEWOND, 1982. 26-28.

- Mat 4584 (1668) hiányos szöveg, a teljes első fejezet hiányzik
- Mat 3070 (1669-1674) teljes szövegkorpusz, ezt használták fel a kiadásokhoz is
- Mat 1889 (1675) teljes szövegkorpusz
- Mat 5501 (1683-1684) a leghiányosabb szövegkorpusz
- Mat 3583 (18 század) teljes szöveg
- Mat 3741 (1856) hiányos szöveg, az első 12 fejezet hiányzik<sup>38</sup>

Łewond története nem különíthető el olyan, szinte önálló részekre, mint Sebēos szövege. A szerző itt folyamatában mutatja be az örmény történelmet, hosszan kitérve az arabok hunok és kínaiak ellen vezetett hadjáratára, valamint a 8. század eleji bizánci-arab háborúra. Ehhez kapcsolódóan közöl a szerző két levelet: II. Űmar (717-720) és III. Leo császár (717-741) levelezését, melyben a két uralkodó hosszan próbálja meggyőzni egymást, hogy melyikük hite az igaz. Ezek után pontos leírást ad az arab csapatok 717-ben Konstantinápoly elfoglalására tett kísérletéről és III. Leo ellencsapásáról. A mű utolsó fejezeteiben Łewond visszatér az örmény események bemutatására, és pontosan bemutatja az örmény 774-775-ös arabellenes lázadását.<sup>39</sup>

## Dondoni Vártán József

A sorban az utolsó az erdélyi örmény történetíró, Dondoni Vártán József munkája. Dondoni életéről szinte semmit nem tudunk. Munkája előszavában leírja, hogy örmény származású, de már a magyar az anyanyelve, örményül külföldi tanulmányai során tanult meg.<sup>40</sup>

Dondoni munkájának célja –ellentétben az eddig bemutatott örmény szerzőkkel – nem az volt, hogy egy adott korszak történetét az utókornak bemutassa, hanem a már szinte teljesen a magyarságba asszimilálódott erdélyi örmény fiataloknak szánta a munkáját, az örmény történelem bemutatásával elsősorban példát akart szolgáltatni nekik, hogy ne felejtsek el származásukat.<sup>41</sup> Mivel a történetíró munkássága még nagyrészt ismeretlen a magyar

<sup>38</sup>ŁEWOND, 1982. 15-24. és 29-33

<sup>39</sup>Az arabok hadjáratáról lásd bővebben: OSTROGORSKY, 1963. 119-127. Łewond munkájáról lásd bővebben: AKINEAN, 1930.

<sup>40</sup>DONDONI, 1800. II-III.

<sup>41</sup>Dondoni a következőképp ír a fiataloknak: *E dicső kettős hazában, már többen vándorlásokba telepedtek a' Nemes Magyar Nemzet Polgárait nevelték. Sőt anyira meg eligedisbe vagynak, hogy már Elejek Származása helyéről is nem emlékeznek.* DONDONI, 1800. I-II. Az erdélyi örmények a 17. század közepétől folyamatosan telepedtek be az akkori Lengyelország területéről (Galícia és Podólia) a török-lengyel háborúk elől menekülve. Az Erdélybe érkező örmények kezdetben sok kiváltságot kaptak I. Apafi Mihály fejedelemtől (1672), azonban a Habsburg fennhatóság alá kerülő Erdélyben a bécsi udvar nem akart még egy újabb keresztény felekezetet látni, épp ezért az örményeknek unióra kellett lépnie a római katolikus egyházzal. Az örmények nagy része azonban

történetírás számára, fontosnak tartom részletesebben bemutatni azt, mint az első két szerző esetében.

Dondoni a munkáját nyolc részre osztotta:

- I. Idő Szakasz. Háig Uralkodásától fogva egész Nagy Sándor idejeig. Rész Szerint az Atyák, vagy Patrirkák; Rész Szerint Koranás Királyok alatt. Mely Kezdődött Krisztus Urunk Születése előtt 2107 Esztendőkkal. Ésig Világ teremtmése után 1893 Esztendőkkal. És tartatott 1779 Esztendöket.<sup>42</sup>
- II. Idő Szakasz. Rész Szerint Nagy Sándor után maradt haralmas Tiszttyeiből. Rész Szerint a Nemzettől választott Igazgatókból. Kezdődött Kr. U. Sz. előtt 325 Esz. tartott 176 Esz.<sup>43</sup>
- III. Idő Szakasz. A Fényes Királyi hatalmi idő; a Párthiai Nemzetből, Arságuni Familiából Származott Királyok. Kezdetett 149 Esz. Kr. U. Sz. előtt, és tartott ama fiatal Arságuni Királynak hat Esztendeig való Uralkodásáig, Mely magában foglal 580 esz. az az 428<sup>dik</sup> esztendeig. Kr. U Születése után.<sup>44</sup>
- IV. Idő Szakasz. Az Örmény Herczegi, Fejedelmi, Persiai és Szaracenusi Helytartók idejek. Mely kezdődött 428<sup>dik</sup> esz. Kr. Szü. után, és tartott 858<sup>dikig</sup>. magában foglalván 430 esz.<sup>45</sup>
- V. Idő Szakasz. A Bágraduni Fejedelmi Ház Uralkodásának ideje. Mely Kezdődött 859<sup>dik</sup> esz. és tartott 1080 esz. foglalván magában 220 esz.<sup>46</sup>
- VI. Idő Szakasz Ugyan tsak a Bágraduni Házból Származott Rubeniáni Fejedelmsig, és utóbb Királysága. Mely Kezdődött 1080<sup>dik</sup> esz. és tartott 1375 esz- a midőn az utolsó király Leo rabságba esett. és így foglal magában 295 esz.<sup>47</sup>

---

nem fogadta el ezt és visszatelepült Moldvába, valamint Lengyelország területére. A magukra maradt örmények ezután rapid módon asszimilálódtak a magyarságba. Körülbelül száz év alatt lezajlott a nyelvcsere az örmények között. Habár Dondoni munkája egy sikertelen kísérletnek bizonyult az örmény identitás felelevenítésére (a könyv eddig még nem jelent meg nyomtatásban), a 19. század végén azonban az erdélyi örmények identitása újból felerősödött. Az erdélyi örményekről lásd.: KOVÁCS, 2010. PÁL, 2013. 9-16. Merza. Dondoni célkitűzéséről lásd.: KOVÁCS, 2021. 302-303. Az erdélyi örmények identitásának megőrzésében fontos szerepet játszott a vallás. Az Erdélybe betelepülő örmények azonban elhagyták orthodox hitüket és a lembergi örményekhez hasonlóan unióra léptek Rómával. A lembergi unió és az erdélyi örmények katolizációját lásd bővebben: NAGY, 2013. 17-28. NAGY, 2019. NAGY, 2020. 189-199. NAGY, 2020.

<sup>42</sup>DONDONI, 1800. 1-31.

<sup>43</sup>DONDONI, 1800. 32-37.

<sup>44</sup>DONDONI, 1800. 38-260

<sup>45</sup>DONDONI, 1800. 261-295

<sup>46</sup>DONDONI, 1800. 294-314

<sup>47</sup>DONDONI, 1800. 314-462

- VII. Idő Szakasz. Idegen Nemzetekre való eszálása, és e mijatt lett végső pusztulása.<sup>48</sup>
- Toldalik: Az Örmény Ország Fekvése, Hegyei, Vízei, Termései és a Nemzet mostani állapotja, élelme keresésének módja. Tudománya Vallása. Idegen Tartományokba tett szélyel oszlásának okai. És azoknak is rész szerint mostani állpottyak. Végezetre ezen Nagy Nemzet Szokásai és Természeti Tulajdonságai.<sup>49</sup>

Dondoni a munkájában a felsorolt fejezetcímeken kívül nem használ külön alfejezet címeket a szöveg tagolására, így egy egybefüggő szövegkorpusszal rendelkezik a kézirat. A szerző több helyen alkalmaz lábjegyzetet, itt azonban nem a felhasznált források adatait közli, hanem az általa fontosnak tartott, sok esetben kulturális mellékinformációk közlésre használja. Az olvasását megnehezíti, hogy A szövegen belül a szerző egyáltalán nem használ datálást, csupán a margóra kiírt évszámok alapján tájékozódhat az olvasó.<sup>50</sup>

Dondoni munkájához számos szerző munkáját felhasználta – műve előszavában pontosan felsorolja a felhasznált szerzők listáját – épp ezért korábban azt feltételezték, hogy nem egy egyedülálló mű,<sup>51</sup> hanem a korszak legfontosabb örmény történetírójának, és egyben Dondoni legfőbb forrásának Mik'ayēl Č'amč'eanc' 1781-1784 között megjelenő, monumentális munkájának a magyar nyelvű kompilációja, illetve gyenge, jelentősen rövidített változata.<sup>52</sup> Az újabb kutatások alapján azonban ki lehet jelteni, hogy a korábbi hipotézisek nem állják meg a helyüket Dondoni művével

<sup>48</sup>DONDONI, 1800. 463-594.

<sup>49</sup>Annak ellenére, hogy Dondoni nyolc részre osztotta a munkáját, az utolsó fejezet hiányzik.

<sup>50</sup>Dondoni munkájáról lásd bővebben: KOVÁCS, 2021. 293-306.

<sup>51</sup>Dondoni munkájának egyedülállóságához hozzátartozik, hogy egészen napjainkig ez az egyedüli magyar nyelven írt munka, ami ilyen részletesen foglalja össze a teljes örmény történelmet.

<sup>52</sup>Mik'ayēl Č'amč'eanc' munkássága új fejezetet nyitott az örmény történetírásban. Az 1738-ban, Konstantinápolyban született író tanulmányait többek között az örmény tudományos fellegvárban, a Szent Lázár-szigeten végezte. 1762-ben lett a mechtarista rend tagja, 1769-ben pedig vardapetté (teológiai doktorrá) avatták. Č'amč'eanc' nem szobában dolgozó ember volt. Élete során rengeteget utazott (Velencétől-Bagdadig) és ezen utak során megpróbálta a lehető legtöbb örmény nyelvű forrást összegyűjteni, amit vagy eredetiben, vagy másolatban juttatott el Velencébe. Legfőbb művét a 3 kötetes: Az örmények történetét (Hayoc' Patmut'iwn), 1784-86 között adta ki a velencei mechtaristák központjában. Č'amč'eanc' korszakalkotó újítást vitt végbe művével. Az Európában korábban honos történetírói módszer szerint az örmény szerzők is csupán a fentebb említett nagy örmény szerzők írásainak összegyűjtését, és azokat egymás mellé állítását végezték el.<sup>52</sup> Ezzel szemben Č'amč'eanc' nem csak az örmény szerzők műveit vizsgálta meg, hanem az összes elérhető, kiadott és még ki nem adott római és görög forrásokat is felhasználta művéhez, ami évszázadokig alpműként szolgált, nemcsak a történészeknek, hanem az íróknak is. Életéről lásd bővebben: UT'UJYAN, 1988. 71-85. Č'amč'eanc' munkáját már nagyon hamar, 1827-ben lefordították angol nyelvre, Kalkuttában. A fordítást végző Yovhannēs Avdalean azonban a fordítás során jelentősen átszerkesztette a művet, így az csak két kötetes. A fordítást lásd: Feltételezésem szerint Dondoni találkozott Č'amč'eanc'-cal. Az örmény mechtarista szerzetes több ízben is járt az akkori Magyarországon, sőt 1789-1791 között az erzsébetvárosi mechtartista gimnáziumban tanított latin ógörögöt és örmény nyelvet. Vö.: UT'UJYAN, 1988. 79-80.

kapcsolatban, mivel az nem csupán nyelvében, de stílusában is egyedülállót alkotott, mivel két történetírói hagyományt is használ; a régi egyházi hagyományt – ide tartozik a *reveived tradition* – az új mechtartista történetírással, amit Č'amč'eanc' is képvisel.<sup>53</sup>

## Az elemzés

### A művek összehasonlítása

A három szerző különbözőképp írja le az eseményeket, ezért munkában Dondoni eseménytörténetét veszem alapul, ehhez hasonlítom a másik két szerző szövegét. Dondoni a így ír a 7. századi Örményországról:

Dondoni:

„Ezentől jo ideig mind a Világi, mind az egyházi Személyek között jo tsendesig uralkodot, és valamennyien pihenise alatt épült. Kivált a midőn Heraclius császár, és a Persák között a nagy hadakozás folyt és a császár fő hadi vezére Örm. Nemzetből a híres Mses vala” (289)

Hérakleios császár halála után azonban a „jo tsendesig” azonban megszűnt:

|                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Dondoni:                                                                                                                                                                                                         | Sebēos:                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     | Lewond:                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| <p>„Nem sokára Armeniának nyugodalma ez után leg először a szaracenusok által háborított, a kik nagy erővel az Országba be ütvin, azt pusztítani kezdetek, Tuvin fő városát is elvisztette fegyverel.” (289)</p> | <p>„A destructive army came from Asorestan along to road of Dzor to the land of Taron.”</p> <p>„None of the Armenian troops was able to bring the grievous news to the town of Dvin.”</p> <p>„On the fifth day they attacked the city. It was delivered into their hands, because they surrendered it with smoke. By means of the smoke and the shooting of arrows they pushed back the</p> | <p>„Prince Theodoros was warned that the marauder was preparing to invade our country. [Theodoros] soon gathered his forces and was willing to hold the gorges leading to Dzora.”</p> <p>„They besiged the city [Dvin] and captured the fortress, killing whatever men they found and carrying 35,000 women and children into captivity” (51)</p> |

<sup>53</sup>Az 1701-ben Mxit'ar által alapított mechtarista rend 18. századtól kezdve szinte teljesen megújította az örmény tudományos életet. A rendről bővebben lásd: MUTAFIAN, 1978. 175-194. A *received tradition*ről lásd fentebb.

|  |                                                                                                                           |  |
|--|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|
|  | defenders of the wall. Having set up ladders, they mounted the wall, entered inside, and opened the city gate.” (100-101) |  |
|--|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|

Dondoni habár megemlíti, hogy az arabok feldúlják a fővárost, ugyanakkor arról semmit nem ír, hogy Örményország a Szászánida Birodalom összeomlása után (637) csupán egy laza bizánci függésbe került, és a császár helyettesét is az örmények saját maguk közül választhatták ki (az arab hódítás idején Tēodoros Řštuni). Az örmény szövegekben ez azonban megjelenik:

|                                                                                                                                                                                         |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Sebēos:<br>„They confirmed Constan con the throne of the kingdom; and they made general a certain Tēodoros, one of the loyal Armenian princes among those from the Greek sector.” (107) |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Habár Řštuni tevékenységét Dondoni nem említi, II. Konstans császár (641-688) örményellenes hadjáratáról azonban beszámol:

|                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                          |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Dondoni:<br>„Ez a Görög Nemzetnek vallásbéli gyűlöletéből, az Örmények ellen nagy haddal vonult; De nagyobb szégyen, és gyalázattal megveretett ki kergettetett, az örmények által Vászág vezérlése alatt” (289) | Sebēos:<br>"Then king Constans agreed to carry out the army's wishes. He took his army and went to Armenia with 100,000 [troops].” (139) |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Dondoni helytelenül nevezi meg Konstans császár hadjáratának az okát. Az erdélyi örmény író szerint vallási ellentét miatt indítja meg a császár seregeit,<sup>54</sup> Lewond és Sebēos azonban teljesen más okot ad a támadásnak:

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Sebēos:</p> <p>„In the same year the Armenians rebelled and removed themselves from [allegiance to] the Greek kingdom and submitted to the king of Ismael.”</p> <p>„Then you will pay [tribute] with an oath as much as you may wish You will keep in your country 15,000 cavalry, and provide sustenance from your country; and I shall reckon it in the royal tax.”(135-136)</p> | <p>Lewond:</p> <p>„If you refuse to pay tribute to me, and if you do not submit unto me in servitude, I shall bring sword and slaughter unto all.”</p> <p>„...they acceded to submit to the violence of Ismaelites. Upon their demand for hostage [the Armenians] handed over [to the Arabs] two of the Armenian nobles, Grigor from the house of Mamikonids, and Smbat from that of the Bagratids.”</p> <p>[The Arabs] imposed a tax on Armenia in the amount of five hundred dahekan...” (53-54).</p> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Azáltal, hogy Řštuni elfogadta az arabok ajánlatát, Örményország teljes egészében az arabok fennhatósága alá került, és létrehozták imārat Arminiya-t – örm.: Arminia ostikanut ĩwn. A tartományt kezdetben az örmények maguk irányíthatták. Řštuni kegyvesztettsége és száműzetése után (654) a rivális Mamikoneanc’-család szerezte meg a hatalmat. Hamazaps Mamkoneanc’ azonban az első fitna alatt visszatért a bizánciak hűségére. A trónt megkaparintó Omajjád-dinasztia (661) azonban hamar visszaszerezte az uralmat a terület felett:

|                                                                                                                                                                               |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Dondoni:</p> <p>a Mahumedanus Szaracénok újra nagy erővel Armeniába és Georgiába Párápá Vezirsége alatt bé ütöttek és így megint szenvedett sokat az Örm. Nemzet (290)</p> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

A fitna után az arabok azonban újból a Mamikoneanc’-házból választottak helytartót Grigor Mamikoneanc’ (?-685) személyében, uralma alatt azonban az örmények viszonylag békében

<sup>54</sup>Habár a támadás okaként nem lehet elfogadni, de Dondoninak abban igaza volt, hogy Konstans uralkodása alatt újból jelentős vallási ellentét volt az örmények és a bizánciak között. A császár szakított apja valláspolitikájával és elítélte a monotheizmus tanát, sőt a 648-ban kiadott Typosszal megtiltott mindenféle vitát, ami Krisztus természetével és akaratával kapcsolatos. Az örmények ekkor még elfogadták az új tanítást, 653-ban a politikai helyzet változásával együtt azonban III. Nersēs Tayec ĩ visszamondta az addigi határozatokat. Vö.: OSTROGORSKY, 1963. 87-89. GARSOĪAN, 2012. 60-63.

éltek. A helytartó halála után azonban újabb háború tört ki az örmények-arabok-bizánciak között:

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Dondoni:<br>„Ennek halála után két esztendőig minden uralkodó nélkül hányatott az Ország. Még nem az híres Párádi házból származott Asód Fejedelmi lőtt, ennek idejében 2 <sup>dik</sup> Jusztinianus Császár nagy haddal bé ütött Armeniába egy felől, hosonlókippen más oldalból a Szaracenusnak, és így egy más után Armenia egisz hadi piatzá lett több esztendökig” (290) | Łewond:<br>„After Grigor died, he was succeeded by the patrician Ashot from the Bagratid house, a well known and highly respected man among the Armenian nobles.”<br>„In the second year of Emperor Justinian’s reign, and during the rule of Ashot the patrician [the emperor] sent large force into Armenia. [The imperial troops] ravaged and plundered our country, set fire magnificent buildings and destroyed them before they returned to their country.” (55) |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Ašot Bagratuni helytartósága (685-689) után az arab kalifák egyre jobban csökkentették az örmények autonómiáját. Az örmény helytartók – Nersēs Kamsarakan (689-691) és Smbat Bagratuni (691-711) ezért a bizánci udvarhoz fordultak katonai segítségért. II. Iustinianus (685-695, 705-711) császár a hadjáratban megsebesült (Łewond szerint levágták az orrát) és letaszították a trónjáról.<sup>55</sup>

701-ben az arab kalifa, Abū l-Walīd ‘Abd al-Malik (685-705) elvette az örmények autonómiáját, és közvetlenül arab fennhatóság alá helyezte a területet, és arab kormányzó uralkodott a kalifa nevében (ostikan). Az újonnan létrehozott Arminiya tartomány az egykori Örményország, Grúzia és Albánia területeit foglalta magába, a központja Dvin (Dabil) lett.<sup>56</sup> Az örmények azonban nem fogadták el ezt, és 703-ban valamint 705-ban is fellázadtak az arabok ellen, akik Muḥammad ibn Marwān nem csupán leverte a lázadásokat, hanem szinte teljesen kiirtotta a legfontosabb örmény főúri családokat (nahicsevāni mészárlás):

|          |         |
|----------|---------|
| Dondoni: | Łewond: |
|----------|---------|

<sup>55</sup>ŁEWOND, 1982. 55.II. Iustinianus császár első hadjárata elsősorban az örmény főúri családok közötti harcra történő beavatkozás volt, valamint az örmények között is megjelenő paulikinus-eretnkséggel is le akart számolni a császár Örményországban. II. Iustinianus császár uralkodásáról lásd.: OSTROGORSKY, 1963. 98-127. az örmény paulikiánusokról lásd: GARSOĀN, 1967.

<sup>56</sup>Az úgynevezett Arminia Ostiknut iwnról lásd: ELIZARYAN, 2005. 243-258.

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>„Számátalan ötközetet tartott Szempát Fejedelem ezen Abdállával, még végre több fő Rendeikkel a Náchitseván /: első Szálásról indult hely :/ városa környékén a Szaracenusok fegyvere által el vesztek. A rabságban el estek részint el ígetettek, többen Tamaszkusbn és más birtokaikba örökös rabságba el hurcoltattak. Így Szempát Fejedelem el estivel azonkevin Uralkodását is ez uttal el veszttettek az Örmények. A hatalom egészen a Szaracenusok kezibe esett” (290-291)</p> | <p>„The troops of Arabs, which had been stationed in the city of Nakhjawan, followed an kept track of them.” (59)</p> <p>„[Then Arabs] then agreed to release those of noble birth from their prison annd burn the others, who were improsened in the sanctuary”(65)</p> <p>„As to the members of the house of the nobles, [the Arabs] imprisoned and subjected them to unbearble tortures.” (65)</p> <p>„After they gave all they had, the impious [enemy] undertook the execution of [the nobles] and killed them by hanging them from the three.</p> |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Az örmény felkelések után mindkét szerző csupán a 8. század közepétől folytatja az örményországi események bemutatását. Lewond a két eseménysor között III. Leo (717-741) császár uralkodásának egyik legfontosabb részét, Konstantinápoly 717-718-as arab ostromának visszaverését mutatja be, illetve az utána indított arabellenes hadjáratokat.<sup>57</sup>

A 8. század közepén azonban változás állt be Örményországba. Az örmények nagy sereggel támogatták az arabok kazárok elleni hadjárait 720-730 között, ezért Hišām ibn Abdul-Malik (72-743) Ašot Bagratuninak adományozta az *išxan išxanac* (hercegek hercege) címet, amivel az örmények szinte régi autonómiájukat nyerték vissza, ugyanakkor az arab ostikant továbbra is kinevezték:

|          |         |
|----------|---------|
| Dondoni: | Lewond: |
|----------|---------|

<sup>57</sup>III. Leo uralkodása idején tört ki a képrombolásnak (ikonaklazmus) nevezett időszak. Számos hipotézis merült fel a képrombolással kapcsolatban, a leglogikusabbnak magyarázat a mozgalom kialakulásnak az iszlámban megtalálható ábrázolásai tilalom volt. A tudomány jelen állása szerint azonban már jóval korábban voltak csoportok, akik elítélték a Krisztus ábrázolását, mivel abban a khalkedóni zsinat tanításaink elvetését látták. A bizánci képrombolást két szakaszra lehet osztani. Az első III. Leo uralkodásával kezdődik és az Irene császárnő által összehívott ii. niceai zsinattal zárul (787), ahol elítélték a képrombolást. A 9. században azonban újra megerősödött a mozgalom, ekkor azonban zsinati határozat nélkül, a képtisztelő III. Mikhael vetett véget 843-ban. Az egyetlen megmaradt nyom a képrombolásra a Hagia Irene- székesegyház, ahol az apszisban a keresztények verték le Krisztus mozaikját, és helyette csak egy egyszerű keresztet rajzoltak. A képrombolásról lásd bővebben: BRUBAKER- HALDON- OUSTERHOUT, 2001

|                                                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>„A Szaracenusok Armeniai Igazgatója Murrámi Bágdádnak el foglalásával erőszakosan Amiraságot is vett fel, ennél fogva nem Igazgatója, hanem Armeniának is Ura lett. Ki is meg kedvelte még az előtt Asodat, ezt Fejedelemmi tette, aki már patriciusnak nevezett vala” (292)</p> | <p>When Merwand [a kinvezett ostikan] arrived in the city of Dvin, the Armenian nobles came to meet him. He spoke with them peacefully, called Ashot son of Vasak who was fom the house Bagratids and, by the orders of Hisham, gave him the authority of patrician over our land of Armenia together with big honours” (113)</p> |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

Fontos kiemelni azonban, hogy Dondoni ezt már Hisām uralkodása utánra, az Abbeszida-dinasztia uralkodásának kezdetére helyezi Ašot Bagratuni kinevezését.

Az Abbaszidák hatalomra jutásával (750)<sup>58</sup> valóban jelentős változások zajlódtak le Örményországban. Az új kalifák gyorsan elfojtották az örmények lázadását, és megemelték az általuk fizetendő adót is. Az örmények ezért újból lázadást szítottak Mušel Mamikoneanc' vezetésével, amiről azonban eltérően írnak a történetírók:

|                                                                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>Dondoni:</p> <p>„Ekkor újra a Szaracusok foglalták el Armeniát. De a kiket az örmények Musecht vezérlése alatt meg vertik, az Uralkodástól is megfosztották. Így Armeniát egy Szabad birodalommá tették öt esztendeig, mint egy köz társaság a Nemesei által kormányoztatott.”</p> | <p>Lewond:</p> <p>„The first signal of te action was given by Artawazd the Mamikonids, who hurried to Dvin, the capital [of Armenia], and prepared his troops of considerable number.” (129)</p> <p>„Soon afterward, [Mushel] took two hundred and sixty men with him and proceeded into the discrit of Bagrewand.” (130)</p> <p>„Soon some of them, already disarmed, fell into the hands of enemy and departed this sinful life as blessed and brave martyrs; they passed inti life eternal with the hope of inheriting the future life. These are the names of the generals [who gave their lives]: High Constable Smbat from the house of Bagratunik'; Sahak, his ally and co-warrior</p> |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

<sup>58</sup>WEISS – GREEN, 2009, 75-76. 83.

|  |                                                                                                            |
|--|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|  | Mushel from the house of the Mamikoneank ' and Samuel the <i>Tēr</i> (Lord) of the Mamikoneank '...' (137) |
|--|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

A Dondoni által leírt „nemesi köztársaság” egyáltalán nem létezett. Lewond azonban pontosan leírja, hogy véres harc dúlt a két legfontosabb naxarar-család a Bagratunik ' és a Mamikoneanc ' - családok között. A Mamikoneanc ' -családot többek között a Řštuni- a Kamasarkan- és a Gnuni-családok támogatták, míg a Bagratuni-család egy része hűséges maradt az arab helytartóhoz. Az arabok végül 775. április 24-én számoltak le a felkeléssel, amikor a bagravandi csatában teljes vereséget mértek a lázadókra. Ezzel azonban megnyílt az út a Bagratuni-család előtt a felemelkedéshez.<sup>59</sup>

### Tapasztalatok a szövegekben

A kiválasztott szövegek vizsgálata után láthatjuk, hogy a három szerző három különböző módon mutatja be az események, és így különböző tapasztalatokat írnak le.

Sebēos korpuszát használtam a legkevésbé az elemzéshez, mivel a szöveg az arab hódítás kezdetén ér végét. Ennek ellenére tisztán látható, hogy Sebēos egyházi aspektusból mutatja be az örmények történetét. Külön ki kell itt emelnem, hogy ez itt kifejezetten egy görögbarát történetírásról van szó, hiszen nem csupán kiemeli, hogy II. Konstans császár egyházi tanításának helyességét hanem, közöl egy Credot is. Mindez még jobban látható, amikor Řštuni megegyezéséről beszél. Az örmény főúr egészen a megegyezésig tiszteletre méltó herceggként beszél az örmény főúrról, ugyanakkor a kiegyezés után már a Sátán egyik legnagyobb szolgájaként beszél Řštuniról.

Lewond már egy teljesen más hangon beszél az arab hódításról. Az örmény szerző fontosnak tartja, hogy az arabok történetével is megismertesse az olvasót. A kalifák nevét mindig pontosan közli, ezzel együtt pedig pontos időmeghatározást ad egy-egy eseményhez.

<sup>59</sup>Vö.: A bagravandi csata után kialakult hatalmi űrt azonban hamar kitöltötte egy másik család, a Vaspurakan felett uralkodó Arcrunik, akik a Bagratidákkal együtt fontos szerepet játszottak az arab uralom felszámolásában. Az arab uralom Örményország felett a 9. század kezdetétől egyre gyengébb lett. Ašot Bagratuni Msaker (790-826) vezetése alatt az örmények egyre közelebb kerültek régi autonómiájukhoz. 804-ben Ašotot kinevezték *išxani išxanač-nak* így a térség irányítása az ő kezébe került. Ugyanakkor az Arcrunik ' folyamatosan fellázadtak a perzsa emírral Bagdad uralma ellen. Ašot Bagratunit a fia, Bagrat Bagratuni (826-851) követte, aki elindította az utolsó arabellenes felkelést, melynek eredményeként több mint 400 évnyi interregnum után újra független örmény királyság jött létre a Bagratuni-család uralkodása alatt (884/5-1045), azonban a Vaspurakan felett csak néveleges hatalommal rendelkeztek. Vö.: BOURNOUTIAN, 2006. 74. GRIGORYAN, 2012. 91-93 és MINASYAN, 2010. 94-103.

Az egyházi aspektus eltűnt azonban Lewond munkájában. Egyáltalán nem ír Konstantin császár vallási határozatairól, III. Leo képrombolásáról. A 8. század egyik legfontosabb örmény egyháztörténeti eseményét, a mazikerti zsinatról sem ír. Sebēosszal ellentétben Lewond egyáltalán nem tartja Řštunit árulónak, sőt, szerinte kényszer hatására cselekedett az örmény főúr. Fontos megemlítenünk, hogy a szerző bemutatja a főúri családok közötti folyamatos harcot, habár ezt nyíltan nem írja le. A Sebēosnál látott görögbarátság azonban nem tűnt el teljesen Lewond munkájában. Ezt elsősorban III. Leo uralkodásánál tudjuk megfigyelni. Munkája nagy részét annak szenteli, hogy bemutassa, a bizánci császár miként tudta visszaverni az arabok támadásait. A muzulmánokkal szembeni gyűlölet (hitetlenek ill. eretnekek) Lewondnál már egyáltalán nem jelenik meg, teljesen semlegesen ír róluk, sőt Ašot Bagratuni kinevezésénél kifejezetten jónak és kegyelmesnek mutatja be az arab ostikant.

Dondoni munkája a két örmény szerző után egy összezsapott munkának tűnik első látásra. Fontos történeti eseményekről egyáltalán nem ír, helyette különböző töltelékszöveggel tölti ki helyet. Az egyházi aspektus azonban már nála sem jelenik meg, pedig a 4. fejezet – amiben beszél az arab hódításról – korábbi részeiben rendkívül fontos szerepet játszik az egyházi narratíva Dondoni szövegében. Lewondhoz hasonlóan, aki mindig úgy ír Örményországról, hogy a mi országunk, vagy a mi területünk, Dondoni egy – véleményem szerint neutrálisabb hangot üt meg azzal, hogy az örményekről úgy beszél, mint az örmény nemzet vagy nemzet. Annak ellenére, hogy ő is örmény egyáltalán nem tartja fontosnak, hogy ő is a mi jelzőt használja a történetek leírásánál. Ugyanakkor felmerül a kérdés, vajon miért hallgat fontos történelmi eseményekről az erdélyi örmény szerző, annak ellenére, hogy ezekről az eseményekről források állnak rendelkezésére?

### *Erfahrungswandel (tapasztalati változás) Dondoni szövegében*

Ha megvizsgáljuk a szövegeket, láthatjuk, hogy két helyen is történik tapasztalati változás.

Az első Sebēos és Lewond közötti változás. A két örmény szerző esetében tudatos és a tovább írás sajátossága miatti tapasztalati változás történik. A tudatos változást Řštuni megítélésében láthatjuk. Ennél az információnál Lewond – Thuküdidéshez hasonlóan – egy már ismert információt közöl, ugyanakkor az esemény okait egy teljesen más szemszögből világítja meg. Mindkét esetben politikai eseményként mutatják be az eseményt, ugyanakkor Sebēos szerint egyéni okok vezetnek az örmény főúrat, míg Lewond szerint itt egy kikényszerített döntésről volt szó. A tudattalan változás az egyházi narratíva eltűnése. Az örmény események leírásánál Lewond nem tartotta szükségesnek, hogy ezt az információt átörökítse, ugyanakkor

Leo császárnál hosszan ír a keresztény tanításról.

Dondoni esetében egy teljesen más váltást kell látnunk. Az erdélyi örmény történetíró tudatosan nem ír eseményekről, és hallgat olyan információkról, mely akár az események megértését könnyítené. Mindezt csupán azzal lehet magyarázni, hogy Dondoni egy olyan műben, ami az örmények dicsőségét hivatott bemutatni, nem írhat arról, hogy milyen heves küzdelmek folynak az az örmény főúri családok között, vagy, hogy az örmény főurak megvásárolhatóak azért, hogy utána a nemzet ellen tevékenykedjenek. Itt az *umschreiben*nek egy rendkívül sajátos formáját látjuk, amikor a szerzőnek egy kudarcot, vereséget kell nem csupán bemutatnia az olvasónak, hanem magyarázatot is kell adnia. A magyarázat azonban nem arra vonatkozik, hogy miért foglalták el az arabok Örményországot, hanem az örmények miért vannak abban a helyzetben, amiben Dondoni is élt – itt a diaszpórára és az asszimilációra gondolok. Azáltal, hogy Dondoni tudatosan nem ír az örmények közötti feszültségekről egy addigra már az örmény köztudatból kihalt tapasztalat helyett, egy általa teljesen újonnan létrehozott tapasztalatot mutat be, amiben ugyan elismeri, hogy az örményeket legyőzték, ugyanakkor ez nem egy végleges vereség, és még van egy újabb esély.<sup>60</sup>

## Összegzés

„*Das wahre Bild der Vergangenheit huscht vorbei*”<sup>61</sup> ez a dolgozat elején álló idézet tökéletesen összefoglalja mindazt, ami rövid elemzésünk során ismertté vált. Dondoni Vártán József műve első olvasatra egyáltalán nem kapcsolódik a másik két szerző művéhez, összehasonlítva a kettőt egy sokkal egyszerűbb művet látunk. Ez a megállapítás azonban csak első olvasatra állja meg a helyét. Való igaz, hogy Dondoni sokkal kevesebb adatot, tényt közöl az arab hódításról Örményországban, mint a másik két szerző. Emögött ugyanakkor mindenképp az erdélyi örmény szerző tudatos döntése áll, nem pedig információhiány miatt ír ilyen keveset az eseményekről. Dondoni nem akarja az addigi tapasztalatokat leírni, neki, ahhoz hogy megvalósítsa munkája eredeti célkitűzéseit, sokszor saját tapasztalatokat kell létrehoznia. Ezt látjuk a vizsgált szövegrészekben is. Ez azonban nem vesz el az erdélyi örmény szerző művének értékéből. Épp ellenkezőleg, még értékesebbé teszi azt. Így ez a munka nem csupán a magyar historiográfiai kutatások számára fontos, hanem nemzetközi szempontból is

---

<sup>60</sup>Az *umschreiben*ről lásd az 1.2 fejezetet.

<sup>61</sup>„*A múlt igazi képe elillan*”

egyedülálló.

Jelen dolgozat határozatai sajnos nem teszi lehetővé, hogy egy teljes fejezetet vagy a teljes munkát alapos elemzés keretében mutassak be, épp ezért rendkívül fontos lenne a Dondoni-munka további kutatásához, hogy ez a munka minél előbb megjelenhessen nyomtatásban is.

## Bibliográfia

### Kiadatlan források

Dondoni Vártán József: *Örmény Nemzet Históriája. Kezdetől egisz az 18<sup>dik</sup> Század végéig. Több irók elő adása szerint. Le iratott Nemzeti Nelven. Nemes Kettős Magyar hazának egy uj Polgára, Dondony Wártán Joseff által. Tusnádón [...] 1800.*[jelzetA nélküli]

### Kiadott források:

*Patmut ĩwn Sebēosi. K'hnakan bnagir: G. V. ABRAHAMYANI. Erewan, 2005.*  
[Sebēos története. Jegyzetekkel ellátta: G.V. ABRAHAMYAN. Jereván, 2005]

*Patmut 'iwn Lewnodeay Meci Vardapeti Hayoc'. bnagir: K'erovbē PATKANEANI.*  
*S. Peterburg, 1862 [Lewondnak, az örmények nagy vardapetjének története.*  
*kiadta: K'erovbē PATKANEANI. Szentpétervár, 1862]*

: *The Armenian History Attributed to Sebeos.* Translated with notes by R. W. Thomson.  
Historical commentary by J. Howard-Johnston. I-II Volumes. Liverpool, 1999

*History of Lewond, the eminent vardapet of the Armenians.* translation, introduction and  
commentary by Zaven Arzoumanian. Wynnewood (Pennsylvania), 1982.

### Szakirodalom:

BENJAMIN, Walter: *Gesammelte Werke.* Hrsg.: SCHWEPPENHÄUSER, Hermann – TIEDEMANN, Rolf. Band I/2, Frankfurt am Main, 1991. pp. 690-708.

BENJAMIN, Walter: *Gesammelte Werke.* Hrsg.: SCHWEPPENHÄUSER, Hermann – TIEDEMANN, Rolf. Band II/1, Frankfurt am Main, 1991. pp. 213-219.

BRUBAKER, L – HALDON, J – OUSTERHOUT, R.: *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850).*  
*The Sources. An Annotated Survey.* Ashgate/Aldershot. 2001.

*Die altorientalischen Kirchen.* Hrsg.: LANGE, Christian – PINGGÉRA, Karl. Darmstadt, 2011.

ELIŠĚ: *The History of Vardan and the Armenian War.* ed.: THOMSON, Robert W. Delmar (New York), 1993.

GARSOĪAN, Nina G.: Taron as an early Christian Armenian center. In: *Studies on the Formation of Christian Armenia*. Ed.: by GARSOĪAN, Nina G.. Aldershot, 2010. Bookset Part VII. pp. 59-69.

GARSOĪAN, Nina G.: *The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. Paris, 1967.

GARSOĪAN, Nina: The Aršakuni Dynasty (A .D. 12 – [180?] – 428). In: *The Armenian People from Ancient to the Modern Times. Thy Dynastic Period: From Antiquity to the Fourteenth Century*. Vol. I. Ed.: by HOVHANNISIAN, Richard G.. New York, 1997. pp. 63-94.

GARSOĪAN, Nina: The Marzpanate (428-652). In: *The Armenian People from Ancient to the Modern Times. Thy Dynastic Period: From Antiquity to the Fourteenth Century*. Vol. I. Ed.: by HOVHANNISIAN, Richard G.. New York, 1997. pp. 95-117.

*Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Hrsg.: BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart. Stuttgart, 1972-1992.

GRIGORYAN, H. B.: Hayastani K'alak'akan Kac'ut'yunə V-IX. darerum. In: *Hayoc' Patmut'yun*. xmb. Prof. SIMONYAN, Hr. Ė. Erewan, 2012. pp. 74-94.[ GRIGORYAN, H. B.: Örményország politikai helyzete az 5-9. században In. *Örményország története*. Szerk. prof. SIMONYAN, Hr. Ė. Jereván, 2012. pp. 74-94.].

HAGE, Wolfgang: *Das orientlichen Christentum*. Stuttgart, 2007.

ISAKHANYAN, Sevorbé: *Armenisch-Apostolische Orthodoxe Kirche, Etschmiadzin*, 2012

KOSELLECK, Reinhart: >Erfahrungsraum< und >Erwartungshorizont< - zwei historische Kategorien. In: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main, 1992. pp. 349-375.

KOSELLECK, Reinhart: Erfahrungswandel und Methodenwechsel. Eine historisch-anthropologische Skizze. In: *Zeitschichten. Studien tur Historik*. Hrsg.: KOSELLECK, Reinhart. Frankfurt am Main, 2000. pp. 27-78.

KOVÁCS, Bálint: „Hay Žołovurdi Patmut'yunə”. Dondoni Vartan Yožef hungaralezvi jeřagirə. In: *Ötar albyurners haykakan galt'avaneri masin*. Erewan, 2021. pp. 293-306. [KOVÁCS, Bálint: „Örmény Nemzet Története”. Dondoni Vártán József magyar nyelvű kézírata. In: *Idegennyelvű források az örmény diszapórákról*. Jereván 2021. pp. 293-306.]

KOVÁCS, Bálint: *Die kulturelle Vermittlungsrolle der Literatur und Religion bei der Integration der Armenier in Siebenbürgen (18. Jahrhundert)*. PhD Dissertation. Piliscsaba, 2010.

KRIKORIAN, Mesrob: Die Geschichte der Armenisch-Apostolische Kirche. In: *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen West und Ost*. Hrsg.: HEYER, Friedrich. Stuttgart, 1978. pp. 29-58.

LĒŌ: „Hayoc ‘ Patmut ĩwn” 2. hator. Erewan, 1967. [LĒŌ: *Az örmények története. 2. kötet*. Jereván, 1967.]

LILIE, Ralph-Johannes: *Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jahrhundert*. In: *Byzantinoslavica* 45(1984) pp. 27-39, 190-201.

MOSIG-WALBURG, Karin: *Römer und Perser: vom 3. Jahrhundert bis zum 363 n. Chr.* Gutenberg, 2009.

MUTAFIAN, Vartan Gerges: Der Orden der Mechitaristen. In: *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen West und Ost*. Hrsg.: HEYER, Friedrich. Stuttgart, 1978. pp. 175-194.

NAGY, Kornél: *Az erdélyi örmények katolizációja (1685-1715)*. Budapest, 2012.

NAGY, Kornél: Az erdélyi örmények vallási uniója. Oxendio Virziresco uniós püspök portréja. In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus*. Szerk. KOVÁCS, Bálint – PÁL, Emese. Budapest, 2013. pp. 17-28.

NAGY, Kornél: *Lembergben kezdődött. Az örménykatolikus egyház születése*. Nyíregyháza, 2020.

NAGY, Kornél: Világosító Szent Gergely kultusza Erdélyben a 17-18. században: elutasítás és elfogadás. In: *Interkonfesszionális és irodalom a kora újkorban*. Szer. MÓRÉ, Tünde – TASI Réka. Budapest, 2020. pp. 189-199.

NERSESSIAN, Vrej: Die christologische Positin der Armenisch-Apostolische Kirche. In: *Die Kirche Armeniens. Eine Volkskirche zwischen West und Ost*. Hrsg.: HEYER, Friedrich. Stuttgart, 1978. pp. 71-91.

OSTROGORSKY, Georg: *Geschichte des Byzantinischen Staates*. München, 1963.

PÁL, Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. . In: *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Kiállítási Katalógus*. Szerk. KOVÁCS, Bálint – PÁL, Emese. Budapest, 2013.pp. 9-16.

RANKE, Leopold: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*. Leipzig und Berlin, 1824

SARKISSIAN, Karekin: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. New York, 1975.

THOMSON, Robert W.: A Medieval Armenian view of the Physical world: the cosmology of Vardan Arewelc ĭ in his *Chronicle*. *Reveu des Études Arméniennes* 23(1992). pp. 191-208

THOMSON, Robert W.: Mission Conversion, and Christianization: The Armenian Example. *Harvard Ukrainian Studies*. 12/13(1988/1989). pp. 28-45.

THOMSON, Robert W.: The Fathers in Early Armenian Literature *Studia Patristica* 12(1975). pp. 457-470.

THOMSON, Robert W.: The formation of the Armenian literary tradition. In: *East of Byzantium: Syria and Armenia in the Formative Period*. Ed.: GARSOĬAN, Nina - MATHEWS, Thomas – THOMSON, Robert W. Washington D.C., 1980. pp. 135-150.

THOMSON, Robert W.: The Maccabees in Early Armenian Historiography. *Journal of Theological Studies* 26(1975). pp. 329-341.

TOUMANOFF, Cyrill: The Third-Century Armenian Arsacids: A Chronological and Genealogical Commentary. *Revue des Études Arméniennes*. 6(1969) pp. 233-281.

ÚT'UĬYAN, Ałavni: Mik'ayel Č'amč'ean (kyank'i ew gorcuneutean hamařot urvagic. *Lraber Hasarakakan Gitutyunner* 9(1988). pp. 71-85. [ÚT'UĬYAN, Ałavni: Mik'ayel Č'amč'ean (életének és munkásságának rövid összefoglalója) *Hasarakakan Gitutyunner* 9(1988). pp. 71-85.]

WEISS, Bernard G. – GREEN, Arnold H.: *A Survey of Arab History*. Cairo, 1995.

WINKLER, Dietmar W.: *Ostsyrisches Christentum. Untersuchungen zu Christologie, Ekklesiologie und zu den ökumenischen Beziehungen der Assyrischen Kirche des Ostens*. Münster, 2003.

YEGHIAZARYAN, Arman: Armenia ostikanut'yan sahmannerə. *Patma-Banasirakan Handes* 1(2005). pp. 243-258. [YEGHIAZARYAN, Arman: Az örményországi arab helytartóság határai. *Patma-Banasirakan Handes* 1(2005). pp. 243-258]